

127461

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

EUCKEN RUDOLF

AZ ÉLET ÉRTELME
ÉS ÉRTÉKE

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA.

A «Kultura és Tudomány» vállalat a nagy magyar olvasó közönséget akarja szolgálni. Tetszetős köteteit felajánlja mindazoknak, kik a mindennapi élet zsibbasztó fáradalmai után a nagy eszmék és eszmények világában keresnek üdülést és új erőt.

Kötetei mindenkor igaz mesterek művei. Irodalmi alakjukban kifogástalanok. Tanításukban érdekesek és értékesek. Nem fölületesek, de mégis népszerűek. Aktuálisok, de mégis állandó becsűek. A haladás zászlaját lobogtatják, de tisztelnek minden igaz meggyőződést.

Eddig megjelent:

SZÉCHENYI ESZMEVILÁGA.

Első kötet. Gaal Jenő, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula tanulmányai. Ára kötve 1 K 60 f.

A legkiválóbb magyar Széchenyi-ismerők tanulmányai, melyek együttvéve teljes képét adják majd szellemi és erkölcsi világának s valósággal megelevenítik izgatón érdekes alakját. Három kötetre van tervezve.

A SZIKRATÁVIRÓ.

A. Slaby tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta Kreuzer Géza mérnök.

Ára kötve 1 K 20 f.

A jelenkor egyik legnevezetesebb találmányának szemléletes ismertetése, a szakember biztos tudásával és a népszerű író világosságával, úgy hogy minden laikus élvezettel és tanulsággal olvashatja.

A TERMÉSZETTUDOMÁNY FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE.

Két kötet. Irta Wilhelm Bölsche, fordította Schöppflin Aladár. Ára kötve két kötetben 2 K 40 f.

Mozgalmas rajza annak a küzdelemnek, melyet az ember a természet megismeréseért vív évezredek óta.

Nem száraz tudománytörténet, hanem eleven képe annak a folytonos erőfeszítésnek, mellyel az ember világelfogását mélyíteni igyekszik.

KANT-BREVIARIUM.

Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára Kant irataiból összeállította dr. Gross Félix, fordította dr. Polgár Gyula. Ára kötve 1 K 60 f.

Kant világnézetét saját szavaival jellemzi e könyv, műveiből készült gyűjtemény, mely minden ismertetésnél jobban érteti meg a nagy filozófust.

AZ EMBERISÉG JÖVŐJE.

Irta Heinrich Lhotzky, fordította Schöppflin Aladár. Ára kötve 1 K 20 f.

Pillantás a jövőbe, a mai szellemi élet mozgó erőiből való filozófiai következtetés útján. Hittel és lendülettel teli megrajzolása a megértés, a gondolatszabadság és a magasabb erkölcs állapotának, mely az emberiségre vár.

A VAGYON TUDOMÁNYA.

Irta I. A. Hobson, fordította dr. Sidó Zoltán. Ára kötve 2 K.

A közgazdasági élet tényezőinek fejlődésükben és összefüggésükben való ismertetése, nemcsak népszerű közgazdaságtan, hanem egyúttal bevezetés a közgazdasági gondolkodásba.

A SZOCZIOLÓGIA VÁZLATA.

Irta G. Palante, fordította dr. Mikes Lajos. Ára kötve 1 K 60 f.

Rövid, szabatos és világos összefoglalása a szociológia mai módszereinek és eredményeinek, megbízható és kellemes tájékoztató abban a tudományban, mely ma leginkább foglalkoztatja a gondolkodó emberek elméjét.

A TÖMEGEK LÉLEKTANA.

Irta Le Bon. Fordította Balla Antal. Ára kötve 2 K.

A modern szociológiai irodalom egyik alapvető műve, a mely új problémát vetett fel a tudományban s e problémának egyúttal megadja megoldását is.

RODIN BESZÉLGETÉSEI A MŰVÉSZETRŐL.

Összegyűjtötte Paul Gsell. Fordította Farkas Zoltán. Ára kötve 1 K 20 f.

Rodinnak, az emberiség ma élő legnagyobb művészenek ez a könyve a legérdekesebb és leggazdagabb könyv, a mit ma művészetről olvasni lehet. Egy nagy szellemnek saját tapasztalataiból leszűrt elmélkedései. Biztos tájékoztató a mai művészi felfogások és törekvések-zűrzavarában.

HENRI BERGSON FILOZÓFIÁJA.

Irla René Gillouin. Fordította Farkas Zoltán.

Ára kötve 1 K 20 f.

Bergson filozófiája a mai kor legérdekesebb szellemi terméke, mely nálunk is erősen foglalkoztatja az embereket, Gillouin könyve e filozófiának népszerű, mindenki számára érthető ismertetése.

SZÉCHENYI ESZMEVILÁGA.

Második kötet. Apáthy István, Imre Sándor, Pauler Ákos, Zsilinszky Mihály, Márki Sándor és Gaal Jenő tanulmányai. **Ára kötve 1 K 60 f.**

A hasonló című első kötetnek folytatása. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület Széchenyi-előadásai, melyek Széchenyi alakját megvilágítják minden oldaláról, a mai magyar élettel vonatkozásban.

AZ EMBER HELYE A TERMÉSZETBEN.

Irla Lenhossék Mihály dr. **Ára kötve 1 K 60 f.**

Legkitünőbb természettudósaink egyikének tanulmánya, a mely az embernek a természettel szemben elfoglalt helyzetét tárgyalja s alapot ad nemcsak a természettudományi, hanem a szociológiai és a filozófiai világnézetnek is.

AZ ÉLET ÉRTELME ÉS ÉRTÉKE.

Irla Rudolf von Eucken. Fordította Schöpflin Aladár. **Ára kötve 2 K.**

A ma élő legnagyobb német filozófus legnépszerűbb műve, melynek német kiadása rendkívüli kelendőséget ért el.

A VILÁGEGYETEM ÉLETE.

Irla Svante Arrhenius. Fordította Polgár Gyula. **Ára kötve 1 K 60 f.**

A legkitünőbb modern természetfilozófiai könyvek egyike, a világhírű svéd tudós, a Nobel-díj nyertese tollából.

A FRANCZIA IRODALOM FŐIRÁNYAI.

Irla G. L. Strachey, angolból fordította Schöpflin Aladár. **Ára kötve 2 K.**

A francia irodalom nagyon élvezetesen, népszerűen írt, modern szellemű átnézete, a milyen eddig irodalmunkban egyáltalán nem volt.

MAGY. AKADEMIA.
KÖNYVTÁRA

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

AZ ÉLET ÉRTELME
ÉS ÉRTÉKE

IRTA RUDOLF EUCKEN

FORDITOTTA SCHÖPFLIN ALADÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1915

AZ ÉLET ÉRTELME ÉS ÉRTÉKE

IRTA

RUDOLF EUCKEN

A HARMADIK NÉMET KIADÁS (TIZENHARMADIK ÉS TIZENNEGYVEDIK EZER) UTÁN

FORDITOTTA

SCHÖPFLIN ALADÁR

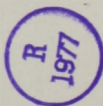
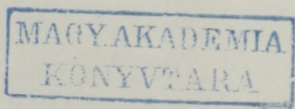
BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1915

127461

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

BEVEZETÉS.

Az élet értelme és értéke felőli kérdés éppen-séggel nem magától értetődő: olyan időkben támad fel, a mikor az egyes ember kezd zavarba jönni a környezete által nyújtott élettartalom felől s ez a kétség azt jelenti, hogy a hagyományos összefüggések nem elégítik ki azokat a követelményeket, melyeket az élet haladása felállít. Mikor azonban aztán a gondolkodás a maga erejéből kívánna arra a kérdésre felelni, akkor nagyon bajos helyzetben találja magát. A töprengő gondolati munka előtérbe helyezése rendszerint a messzeségbe szorítja vissza a világot s közte és köztünk mindjobban kiszélesíti a szakadékot s végül a világ sokkal idegenebbé lesz, semhogy fel tudna világosítani az életünk értelme felől. Miután így a dolgok visszautasítják, az ember önmaga felé fordul és megvizsgálja a saját lelkét; úgy tűnik fel, hogy életének, ha valahol, hát itt kell czélt és utakat találnia. Az ilyen kísérlet azonban hamar meggyőzi arról, hogy az élet a világtól való elszakadás által mindjobban elszegényedik és végül belső ürességbe esik össze. Így

tehát a szakadékot valamikép át kellene hidalni, a világ és a lélek közti ellentétet valamikép ki kellene egyenlíteni; ehhez azonban az élet jelentékeny továbbképzésére, saját nagygyá és szélessé válásunkra volna szükség. De hogy lehetne ezt elérni és hogy állíthassa helyre az ember önmagából kifelé azt a kapcsolatot, a melyet az élet továbbhaladása felbontott! Így a kérdés mind tovább sodor a kétségbe, a kétség a tagadásba.

A megzavarodás és a tapogatózó keresés ez állapota láthatólag a jelenkor helyzete. A bizonytalanság nevezetesen abban nyilvánul, hogy életünkben hiányzik az uralkodó központ, a melyből nézve sokfélesége áttekinthetővé és egy egységbe foglalhatóvá válna, így tehát az egyén szempontjából kérdezni sem lehet az értelmet és értéket, még kevésbbé lehet kielégítő feleletet találni. Arra való kísérletekben, hogy az életnek egy ilyen középpontot adjanak, ebből sajátlagosan alakítsák az életet, a jelenkorban egyáltalán nincs hiány, de már maga az is, hogy több ilyen kísérlet van, csak arra való, hogy a zavart még jobban fokozza. Sőt ezek a kísérletek annyira eltérnek és annyira ellentmondanak egymásnak, hogy alig van, a mi a mai emberiséget annyi meghasonlásnak teszi ki, mint az élet egészére való fáradozás. Mindenekelőtt a régebbi és újabb gondolkodásmód ellentéte az, a mi a gyökértől fogva minden elágazásig szétszaggatja az életet: evvel értelmét és értékét is homlokegyenest eltérően értelmezi. A régebbi gondolkodásmód, a melyet a vallás és egy ideálkultura képvisel, egy lát-

hatatlan, csak a lelki szem számára meglévő világot tesz az élet főszékhelyévé s a közvetlen létet ennek a világnak világosságába és szolgálatába helyezi. Hogy ez a lét az ilyen vonatkozásokon túl önmagában minek hiszi magát és mire tartja magát képesnek, arról itt ha nem is mint közömbös, de mindenesetre mellesleges dologról szólnak. Másfelől aztán az új gondolkodásmód teljesen az érzéki léthez akarja lánczolni az életet és a saját eszközeivel akarja fölérni; ennek a létnek minden túllépése üres agyrémnek tűnik fel neki. Mind a két gondolkodásmód hatalmas hatással nyomul ránk és tökéletesen ellenkező irányba vonz minket: ideáljaink és értébecsléseink túlnyomóan a régebbi, érdekeink és munkánk pedig az újabbi gondolkodásmód szerint valók. A ki a kortársak közül teljes tökéletesen tudja az egyik irányt követni, a ki azt hiszi, hogy elvetheti akár az újat mint elfajzást, akár a régit, mint valami teljesen kiélt dolgot, annak számára könnyű a dolog, az túl van minden kételyen. Az ilyen tagadással szemben azonban a kultur-munka magaslatán fenmarad az a meggyőződés, hogy mindegyik gondolkodásmódban vannak igazságok, a melyekről alig lehet lemondani, hogy tehát a kettőt valamiképen ki kell egyenlíteni. Hogy azonban az ellentét szemmelátható merevsége mellett mikép történjék ez, azt nehéz átlátni; egyelőre ez ellentét hatalma alatt maradunk s az egyik oldalról a másikra ide-oda hányódunk. Minden mozgásból és nyugtalanságból azonban végül a bizonytalanság és üresség érzése támad, a mely megbénít minden föl-

felé-törekvést s ezt nem lehet elkerülni, ha buzgó foglalkozás daczára a lét külső felén nem elevenítettetik meg és nem mozdíttatik elő a munka által az embernek valami egésze. Ennek felel meg az a tény, hogy korunk minden bámulatos eredménye és szakadatlan haladása daczára is hijával van valami biztos és vidám életérzésnek, hogy mindezek a sikerek nem segítik valódi örömré, nem különben hogy a mai ember az egésznek mérlegelésekor keveset szokott tartani magáról és a mindenségben való helyzetéről. Micsoda fordulat következett itt be szemben a 18. századdal, mely bár oly sokkal erőtlenebb volt nálunknál, mégis teljesen el volt telve az ember nagyságával! A mennyire bizonyos, hogy korunk hatalmas feladatának megoldásához örömteljes életkedvre van szükségünk, ép oly kevésbé tudjuk magunkat az élet értelmének kérdése alól kivonni s ép oly szükségszerűen fog ez a kérdés mindinkább elébe nyomulni az összes egyes kérdéseknek. Végre is az emberiség és az egyes ember itt szellemi valójának fentartásáért küzd; az ilyen kérdés ideig-óráig háttérbe szorítható, végleg azonban nem lehet felhagyni vele, mennél jobban elhanyagolják, annál elemibb erővel fog megint fölemelkedni.

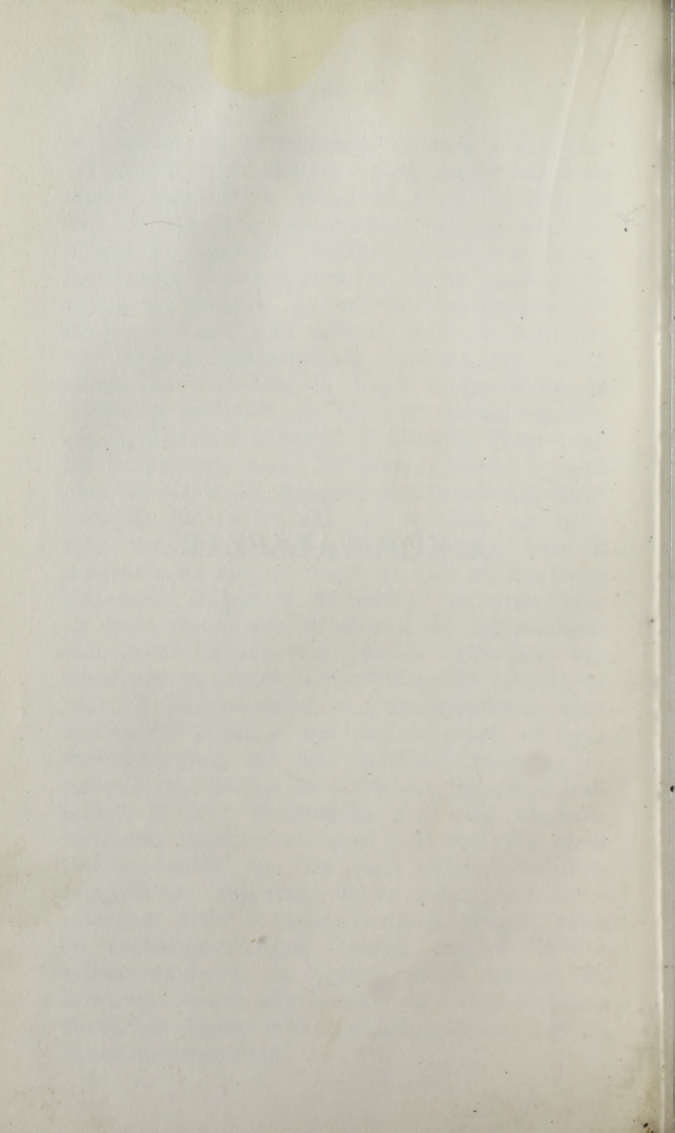
A fő nehézség abban rejlik, hogy itt nem áll fenn semmiféle szilárd tényállás, a mely minden véleménnyel és magyarázattal szemben változatlanul megáll, hanem az élet maga is folyamatban van, különböző módokon foglалható össze és az összefoglalás módja szerint nagyon különbözőképen alakul. Ily mó-

don nemcsak a képek, hanem maguk a valóságok is elütnek egymástól; az ítélet arról, hogy az élet átlagában mi menjen lényeges vagy mellékes, előmozdító vagy ártalmas számba, a koncentrárczió különbözösége szerint gyökeresen különbözöen hangozhatik. Ennek megfelelően a mai meghasonlásban nem annyira életképek, mint inkább életvalóságok harczolnak egymással, egyáltalán nem csak a magyarázat, hanem az élet maga is meg van hasonolva s ezzel el van döntve az is, hogy a meghasonlás áthidalása nem valami fogalmakkal való kimagyarázás, hanem csakis egy új élet felé való előhaladás útján valósulhat meg, a mely új élet nagyobb mélysége és szélessége által fölébe emelkedik az ellentéteknek. A mi a jelen mozgalmainak különös fontosságot és feszültséget ad, az épen az, hogy egy új élet felépülése van bennük kérdésben; ez persze bizonyára nem történhetik máról holnapra, hanem egész nemzedékek munkájára van hozzá szükség, de azért annak, a mi ma az előkészítés és alapvetés czéljából történhetik, semmikép sem kell elveszni.

A mennyiben innen nézve a tudomány munkája úgy tűnik fel, mint egy szélesebb körű mozgalom egy darabja, nagy értéket nyer annak szem előtt tartása, hogy mi hat el mihozzánk is a mult és jelen egyesítési kísérleteiből, élet-szintéziseiből. Mert ezeket a szintéziseket nem lehet mint merő képeket félretolni; vállalkozásuk, hogy minden életet magukhoz vonzanak, sajátóságos kifejtésben mutatja az emberi képességet, megmutatja a dolgok ellenállását is s mind a kettőből együtt maradandó értékű

tapasztalatokat keletkeztethet; ezek a szintézisek aligha egyesíthettek volna annyi lelket és aligha hatolhattak volna be olyan mélyen az emberi dolgokba valamiféle igazság-tartalom nélkül, e kísérletek kritikai áttekintése összefoglalhatja a tapasztalatokat és az igazság-elemeket s élesebben és érthetőbben ismertetheti fel a probléma mai állását, mint a mennyire egy zavaros összbenyomás engedné, sőt hathat abban az irányban is, hogy megmutassa az irányt, a melyben az élet egy továbbképzése, egy új önkonzentráció keresendő. Hogy egy ily keresésnek van-e kilátása sikerre, e felől csak az élet saját mozgása és tapasztalása dönthet; az előrenyomulás első feltétele az, hogy még további lehetőségeknek legyen bennük megvetve az alapja, hogy az élet ne meritette legyen ki mélységét az eddigi alakulásokban. De ha a mindenség mindenütt élő folyamatban van, miért kellene épen nálunk embereknel készen bezárva lennie a továbbhaladás lehetősége nélkül? Mindenesetre nem maradhatunk nyugodtan állva ott, a hol ma vagyunk és nem várhatjuk meg, mi lesz belőlünk. Mert az elmentéteknek, melyek működésben vannak, mindjobban ki kell mélyülniök s az élet szellemi tartalmát mindjobban szét kell örölniök és el kell aprózniök; ha tehát nem akarunk belsőleg mindjobban süllyedni, akkor előre kell törekednünk, attól a meggyőződéstől vitetve, hogy itt szükségszerűségek hatnak, melyek fölötté állnak nemcsak az egyes ember, hanem az egész emberiség akarásának és vélekedésének. Bizva az ilyen szükségszerűségekben, fogunk hozzá munkánkhoz.

A KOR VÁLASZAI.

A régebbi életrendek.

A vallásos életrend.

A különböző életrendek közül, melyek a mai emberért vetélkednek, még ma is annak van a legnagyobb hatása, a melyet a vallás alkot. Ez az élet alapviszonyává az egy a világ fölött álló szellemhez való viszonyt teszi, a mely egyúttal az egész világon uralkodónak és azt áthatónak van feltüntetve; a kereszténység ezt a viszonyt azzal határozza meg közelebbről, hogy a világon uralkodó hatalom tökéletes erkölcsi lénynek, az igazságosság és mindenekelőtt a szeretet szellemének van feltüntetve. A vallásos életrend a vallást teszi meg az élet főtartalmává és egy sajátos gondolatvilág teremtményévé; ez a fordulat azonban az emberi lét súlyos megrázkódásaiból származott, olyan időkben következett be, melyek saját tehetetlenségüket semkülönben a közönséges élet semmiségét merev nyilvánvalósággal állították az ember szeme elé s egyúttal eltöltötték őtmélyes vágyakozással egy jobb élet után. Így történt ez a mi nyugati kultúrkörünkben azokban a századokban, melyeknek mozgalmaiból a kereszténység végül mint győztes került ki; a vallás utáni vágyakozásnak

szenvedélyes tüze később enyhült és lehiggadt, egyidejűleg lassankint egy vallásos életrend alakult ki, a mely az évszázadokon és évezredekben át hatalmas hatással a mi korunkig ér és igényeit ma is fentartja.

Ebben a vallásirendben az élet egyetlen feladata az abszolút és tökéletes szellemhez való viszonyra van koncentrálni, minden egyéb tevékenység csak az ehhez való vonatkozás és az ennek érdekében való eredmény által jut értékre. Az ilyen energikus koncentrációval szorosan kapcsolódik egy merőben önmagában található, a világ minden bonyodalmanak fölötté álló bensőség; ez a bensőség felszabadít a külső siker hatalmától és a földolgot önmagában találja meg: megteremti az emberek kölcsönös megértését lélekről lélekre és megteremti a tökéletes együttérzés és együttélés lehetőségét, a legmélyebb alapú közösségből kiindulól szorosabban összekapcsolja az embereket, mint a mennyire ez bárhol másutt megtörténhetik. Ez a vallási élet végtelen isteni szereteten nyugszik, a szeretethez azonban hozzátársul egy erkölcsi rend szentsége és az életnek minden bensősége mellett megmérhetetlen komolyságot ad.

Ebben a kapcsolatban az ember önmagáról és életéről a legmagasabban gondolkozhatott. Mint isten képére alkotott lény központjában állott a valóságnak, körülötte mozgott a mindenség, a mit ő tett-vett, az döntött az egésznek sorsa felől, döntött felőle örökre. Az egyes ember az isten országának tagja volt e földön s neki kellett az egésznek tapasztalatait kész-

ségesen felvennie, de egyúttal egy külön saját kört is alkotott és önczél számba ment, az egésznek beteljesítéséhez, a melyből a legkisebb résznek sem volt szabad elvesznie, hozzátartozott az ő döntése is.

Ebből az életből nem hiányoztak a gondok, bajok és szenvedések, a követelmény magassága és az emberi kör merev konfliktusai megakadályoztak minden a szó közönséges értelmében vett jólérzést és boldogságot. Sőt a szenvedés és bűn súlya itt egyelőre inkább fokozhatónak, mint csökkenthetőnek tűnhetett fel. De a vallás alapvető tapasztalata, a nyomasztó büntől való szabadulásnak és egy új élet teremtésének tapasztalata fölébe emelte az embert a harcz és nyomor egész körének; a szeretet és kegyelem útján eszközölt megegyezés istennel részt juttatott neki isten tökéletességéből és túláradó boldogságából. Ha egy idegenszerű világ ellenállása megmaradt is, ha egy új élet megnyílása csak most éreztette is erejét, kételyekbe ejteni és a törekvést megbénítani nem tudta. Feladatainak nagyságát tekintve nem volt könnyű élet, a mi itt keletkezett, de egy mozgalommal tele és biztos összefüggésű élet volt, nem volt hiábavaló élet.

A vallási világrendszer így hosszú évszázadokon át uralkodott az emberiség széles körein, egyéneket és népeket szorosán összetartott, megszámlálhatatlan lelkeket mélyen felrázott és mélységes békét szerzett nekik. Míg itt egy isteni lény lép be az ember körébe és új világot teremt a réginek talaján, merev ellentétek támadnak és a középük került élet kiragadtatik

minden nyugalmból. Az isteni magasan a világ felett álló fenségében és egyúttal a legközelebbi lelki közelségben, a mondhatatlanul kicsiny és mégis istennel való lényegbeli egyesülésre hivatott ember, szeretet és félős tisztelet, szelídség és komolyság egymással szorosan összekötve, mély sötétség és ragyogó fény, nyomor és boldogság egymást kölcsönösen fokozva, mindebben egy drámai feszültség és szakadatlan mozgalom, mely legelőször ad a léleknek valóságos történetet s ezt a történetet teszi minden valóság középpontjává; mindezen keresztül a lenyűgöző vágy a szeretet és örökkévalóság után, olyan élet, mely a hitben és reményben minden jelent messze túlszárnyal, a mely azonban legmélyebb gyökerében az örök igazság világában való elhelyezettséget tartalmaz. Ilyen mélységet és bensőséget az élet semmi más helyen nem ért el.

És mégis ez ellen az élet ellen, nevezetesen pedig kizárólagossága ellen közel fekszik egy ellenmondás. Az egész a legközelebbi világgal való szakításból keletkezett, az emberiség az ókor vége felé nem egy szomorú tapasztalat révén elvesztette hitét önmagában és képességében, nem talált többé magas célokat a legközelebbi létben, úgy látszott, csak egy új világ felé való fordulás óvhat meg a szellemi elsivárodás és megsemmisülés ellen. Így tehát az ember egész lelke odaadásával ragadta meg ezt a világot és a lét teljes megfordulása ment végbe, a hit világa vált az élet főszínhelyévé, a látható világ ellenben az idegenbe szállott alá. Ez csak addig maradhatott vitathatatlan,

a meddig az a vágyakozás egy új világ után megtartotta lenyűgöző erejét; meg kellett inognia, a mint az újkor feltámadásakor az emberiség ismét örömteljes önbizalomra emelkedett és egyúttal a legközelebbi világ friss vonzerőt nyert; ekkor a törekvés és munka mind jobban a környezet felé fordult, az élet legfőbb feladatát e környezet alávetésében és az e körben beálló erő-fokozódásban látszott találni, ez a világ ekkor mindinkább szellemi hazájává is lett az embernek. Mialatt így a világmunka feladatai tarka gazdagságukban és mámorító sikereikkel elfelejtették a lélek állapota miatti gondot, a vallás helyzete teljes tökéletesen eltolódik, az élet középpontjából mindinkább kerületébe szorul és küzdenie kell egy következő ellenmozgalommal, melyet csak a kicsinyes gondolkodásmód róhat a merő egyének fenhéjázásának és hitetlenségének rovására. Külsőleg a vallás tanítási tartalma elleni meggondolások állottak előtérben; ezek nevezetesen a természetről és a történelemről alkotott kép tökéletes megváltozására hivatkoztak, melyet az újkor hajtott végre. Ezek a meggondolások azonban elviselhetők vagy háttérbe szoríthatók lettek volna, ha az élet sértetlenül megőrizte volna régi magvát és a régi hitet; a környezet ellentmondása akkor a hit daczos öntudatosságát még fokozhatta volna is. (Credo quia absurdum). Veszedelmessé ezeket a támadásokat csak a vallás saját gyöngesége tette, alapvető tapasztalatainak elhalványodása, az emberiség életérzésének átfordulása. Ilyen megváltozott helyzetben teljes hatásra jutott az is, a

mi kezdettől fogva ellentmondott a vallásnak, valamint az is, a mit a modern kultúra állított vele szembe, minden kétség és minden aggodalom kész meghallgatásra talált. A támadás egyelőre a vallásnak és életrendjének egyes oldalaira és egyes igényeire szorítkozik, csakhamar azonban a vallás egésze ellen fordul és egyuttal a vallási életrend mindennemű lehetősége ellen. Ezt mint túlságosan szorosat elvetik és egy minimális kulturát követelnek helyette, a vallás, úgy látszik, csak mint egy szélesebb élet egy darabja őriz meg valamely igazságot és fejthet ki valamely tartalmat; gondolatvilága anthropomorph számba megy és egyúttal az ember és isten lényegbeli egységgé válásának alapgondolata mint lehetetlen utasítatik vissza; a valóságnak két birodalomra való széthasadása eltévelyedésnek tűnik fel és félszegségnek tetszik, hogy az életnek nem a jelen előmozdítása, hanem egy eljövendő lét előkészítése tétetik főfeladatává. Végül ennek a gondolatmenetnek a számára az egész vallás az emberi képzelődés művévé válik, birodalma merő illúziók szövevényévé, árnyak és álmok birodalmává.

Az ilyen tagadás bizonyára erélyes ellenállásra talál és ha nem is a vallásos életrend, hanem legalább a vallás joga mellett sokan erőteljesen kardoskodnak. De ennek a tagadásnak szüntelen terjedése ellentmondhatatlanul mutatja, hogy a jelen széles körei már többé nem tudnak a vallás ható erőibe elhelyezkedni, hogy ők és világuk ezektől bensőleg idegenekké, sőt érthetetlenekké váltak. És azt sem lehet

tagadni, hogy a vallás oldalán minden buzgó tevékenység mellett is ma, legmélyebb alapjában véve, kevés vezető és előreható alkotás áll. Ma keveset érzünk a vallás fölemelő, megerősítő, istenit és emberit egységesítő tartalmából. Sőt inkább ma a vallás messzemenőleg alávetetik a merő ember céljainak és leszállítatik ezeknek színvonalára; így van az, mikor a hatalomra való akaratra, de akkor is, mikor a merő érzelmi felindulásnak kell szolgálnia. Ilyen megrázkódások és ilyen kétélyek közepette a vallás nem adhat többé szilárd támasztékot az embernek, nem uralkodhatik az életen, nem határozhatja meg értelmét és értékét. Hogy adhatna biztos feleletet az, a mi maga is kérdéssé vált?

Az immanens idealizmus életrendje.

Egy immanens idealizmus, mely egy ideális kultúra felépítésével évezredek óta többnyire barátságos kiegészítésül, néha azonban éles ellenhatásul kíséri a vallást, azt hiszi magáról, hogy el tudja kerülni a vallás bonyodalmaait a nélkül, hogy az élet mélységét csökkentené. Ez is főképen egy láthatatlan világba állítja az életet, ez a láthatatlan világ azonban nem úgy tűnik fel, mint valami az érzéki lét mellett levő és ettől elválasztott birodalom, hanem mint saját magának támasztékul szolgáló oka, saját megelevenítő mélysége; ez az életrend azzal a meggyőződéssel áll és bukik, hogy a mindenségnek van ilyen a külső szem számára elrejtett mélysége, hogy ez egészlet képez és belső

életet él benne. Az ideálkultura az embert szorosan összekapcsolja a mindenséggel, de egyúttal sajátos munkát és megkülönböztetett állást tulajdonít neki. Mert az ember alatt levő világ úgy tűnik fel, mintha öntudatlanul és megkötötten élné életét és az egészet hordozó erő nem válik az egyes hely számára élménynyé; ez történik azonban az embernél, a ki az egésznek gondolatát gondolja, így tehát őbenne emelkedik a világ először teljes világosságra és szabadságra. Ez azonban nem történik az embernek saját döntése és elsajátítása nélkül, saját munkája és előrehatolása nélkül; ezen a bizonyos ponton a világ haladása az emberen mulik s ő a saját cselekvésével azt remélheti, előmozdíthatja az egésznek állapotát.

Ez az életrend kiválóképen a belső és a külső, a láthatatlan és a látható világ ellentéte körül mozog. A belső, az élet tulajdonképeni hordozója, meg kell hogy ragadja és átlelkésítse a külsőt, egyúttal magának is szétfoszló körvonalból kialakult alakká kell előrehaladni. Így keletkezik egy szellemi tevékenység, a mely a mindent megokoló világelmétől hordoztatva, szemben a szunnyadó természettel és az értelem nélkül való mindennapi élettel lényegesen új életet teremt, a szellem egy birodalmát, a mely a benne levő igaz, jó és szép útján az embert belső közösségbe juttatja a nagy világgal és módot ad neki, hogy ennek egész gazdagságát és nagyszerűségét átélje. Az ilyen életnek nincs szüksége rajta kívül eső jutalomra, nem szolgál más célokra, hanem a saját értelmét a maga kifejtésében, örömét pedig

saját maga szemlélésében találja, szüntelenül kifejtve hatását biztosan és szilárdan nyugszik saját lényében.

Ez élet fő hordozói a művészet és tudomány, mind a kettőt abban a magasrendű értelemben értve, hogy a meglévő helyzet felfordításával a teremtetők birodalmába helyeznek minket és tulajdonunkká teszik a világ mélységét. Mindenütt iparkodnak a homályt eloszlatni, a merevet megtágítani, a szétszórtat összekapcsolni, az ellentéteket kiegyenlíteni, az egészet lélek teljes harmoniába juttatni és a szépet, a mely önmaga által tetszik, minden merőben hasznos fölébe emelni. Ez olyan élet-alakítást eredményez, a mely a vallásétól lényegesen eltér. A vallás inkább az ellentétek kiélesítésére, az ideálkultura enyhítésükre czéloz; amaz lehetőleg egyetlenegy pontra koncentrálja az életet, ez szélességének és tágasságának áthatására irányul, amaz az érzületet teszi előtérbe, ez erőteljes cselekvést követel; amaz inkább az ember gyengeségénél és semmiségénél időzik, ez az erejénél és nagyságánál, természetesen azt az embert értve, a ki a világegyetembe beleilleszti magát és belőle merit; amaz az élet igénylésére való utat csak nehéz megrendülésen és kemény tagadáson át találja meg, emez azt hiszi, azonnal végrehajthatja merész fölszárnyalással. Lehet, hogy ez az ellentét csak egy tágabb élet különböző oldalait és fokozatait tartalmazza, melyeknek ki kell egymást egészíteniök, egyelőre azonban nem látjuk azt a pontot, a melyben egyesülnek.

Az immanens idealizmus különösen fényes

kifejlésre jutott a görög élet tetőpontján, azóta is fenmaradt mint sajátos áramlat és mind újra megerősödött, hozzánk legközelebb Goethe életének művéből szól hozzánk s az emberiség szellemi vagyonának lényeges része.

Azzal az igénnyel azonban, hogy az életet vezesse és értelmét meghatározza, az immanens idealizmus nem járt másképp, mint a vallás: alapja megrendült, alapvető élménye elhomályosodott és meggyengült; így tehát ellenséges hatalmak kerekedtek felül és elűzték ezt az életalakítást a lét központjából. Hogy a valóságnak megvan a mélysége és hogy az ember erejének teljes latbavetésével belehelyezkedhetik ebbe a mélységbe, ez a kor átlaga számára nem kevésbé kétséssé vált, mint a vallás alapvető igazságai. Az immanens idealizmusnak mindig nagy veszedelme és fáradsága volt állításának magasságát megőrizni. Nagy és az életet betöltő alkotáshoz csakis bizonyos időpontokban jutott, csak az emberiség ünnep- és vasárnapján, mikor a sors valami kedvezése a világtörténelmi élet nagy feladataival nagy egyéniségeket hozott össze; fenkölt alkotásban lett ilyenkor a láthatatlan világ megvilágosító igazsággá és az élet biztos támasztékává, ilyenkor megnyerhette az ember egész erejét és saját lényé válhatott számára.

Azok a heroikus idők azonban elmúlnak és a mindennapiság gyakorolja jogát, az élet elveszti feszültségét és egyuttal ellenálló erejét is mindennel szemben, a mi amaz alakításnak ellenséges; a külvilág merevsége, az átlagos emberiség csekély szellemi mozgékonyága, a

társadalom esztelensége, szenvedélye és kép-mutatása kerekedett fölül és amaz ideálkulturát a lét átlelkesítésével és megnemesítésével együtt úgy tünteti fel, mint valami ráadást, egy másnemű élet kísérlőjét és szegélyezését.

Ha ilyen fordulat által az ideálkultura saját tevékenységből és tapasztalásból rámaradt kincsek merő elsajátításává, továbbvitelvé és élvezésévé válik, akkor a szellemi alkotás elkerülhetetlenül merő műveltséggé laposodik; az ilyennek is megvan a maga értéke, de nem mozgatja meg kellően az élet mélységeit, mindig abban a veszedelemben forog, hogy merő élvezet dolgává válik és tetszetős piperével csak úgy túlcsalogat az emberi lét mélységein. Annyiban is könnyen eshetik az őszintétlenség hibájába, a mennyiben nem annyira az egyén saját kívánsága, mint inkább a környezetre való tekintet, a társadalmi együttlétben való érvényesülni akarás vonz hozzá, a látszat ilyenkor túlnyomóvá lesz a valóság fölött, sőt el is feledteti. Mindent összevéve a műveltség másodkézből való életnek tünik fel, ez pedig semmikép sem adhat létünknek értelmet és értéket.

A mit a dolgoknak ez a fordulata bonyodal-mul magában rejt, az további megerősödést nyer a jelen sajátságos helyzet által. Egyelőre a vallás megrendülése is az immanens idealizmus gyöngítésére szolgál. Mert ennek meggyő-ződése a mindenség mélységéről es egy láthatatlan világ hatásáról csak a vallással való kapcsolatban nyert az emberiségben szilárd talajt és abban, hogy a vallás az életet fölébe emelte minden látható létnek; ha a vallás

összeomlik, vagy csak gyöngül is, akkor az ideálkultura is elveszti biztos helyzetét az életben s mélységéből mindinkább a felszínre szoríttatik. A vallás gyöngülésében azonban ma semmikép sem lehet kételkedni. Azután az újkorban a külvilág olyan önállóságot nyert, mint még soha és az exakt tudomány munkája mindinkább kiűzött belőle minden lelki elemet, egyúttal a feladatok túláradó gazdagsága tűnik fel benne, melyek az ember erejét vonzzák és lekötik; ezt a világot megmérhetetlenségében belülről leigázni és egy láthatatlan élet szolgálataiba vonni mindinkább lehetetlennek tűnik fel. Az is ebben az irányban hat, hogy a modern kutatás az ember szellemi szervezetének különállóságát és megköötöttségét erősen előtérbe fordítja; életünk és törekvésünk szerinte meghatározott korlátok között látszik feküdni, a melyek tartósan megakadályozzák, hogy az ember részt vegyen a mindenség életében. A modern subjektum fejlődése kiragadja az embert az örökölt kapcsolatokból és mintegy idegenül állítja szembe a világgal; ilyen helyzetben hogy akadhasson szellemi alkotás, a mely nekünk aláveti a létet és a mindenség mélységéből meríteti életünket?

Igy tehát az immanens idealizmus életrendje magasztos művészetével és tudományával ma nem kevésbé meg van rendülve, mint a vallás, a megrendülés csak azért érzik kevésbé, mert nem egyenes ellenhatásban, hanem lassanként való ellankadásban és elhalványodásban megy végbe. A hogy az immanens idealizmusban nincs meg a vallás merészsége, ép úgy a

körülötte való harcz sem támaszt olyan hatalmas szenvedélyt. De itt is, mint ott is ugyanahhoz a végeredményhez jutunk: olyan élethatalmak, melyek évezredekén át vezették az emberiséget és életének értelmet adtak, elvesztették szilárd gyökerüket a mai ember tudatában, inkább a lusta megszokás tartja fenn őket, mint eredendő alkotás. Csak a mindennapiság ügyeibe való belebonyolódottságunk és a részletekkel való túlnyomó foglalkozásunk láttatja át vagy legalább halványan érezteti velünk, hogy micsoda szörnyű dolog megy nálunk végbe. Avagy nem szörnyű dolog-e, ha a czélok és javak, a melyek kiküzdésére évezredek legjobb erőiket rátették és a melyekért elmondhatatlan áldozatokat hoztak, most már illúziókul tűnnek fel, ha a sokáig tisztelt istenek most bálványokká nyilvánítanak, ha az emberi törekvés eddigi főiránya mint tévelygés és agyrém tűnik fel? Nem szabad húzódoznunk ennek az átalakulásnak az elismerésétől, ha az igazság parancsolata úgy kívánja, de csak felületes érzület tud könnyen és örömet szakítani mindennel, a mi eddig értékes számba ment, csak az nem veszi észre, hogy ilyen sok évezreden át való teljes eltévelyedés megismerése meg kell hogy rendítsen az emberben minden hitet az igazságra való képességében.

Az újabb életrendek.

A közös alapvetés.

Bármily súlyosnak vesszük is a jelen szellemi megrázkódását, nem tagadhatjuk, hogy egy sokat ígérő építmény van vele szemben munkában. A 19. század gyökeres fordulatot hajtott végre egy láthatatlan világról a látható világra, a hogy azt az idealizmusnak a meggyőződéseken a realizmus által való háttérbe szorítása kifejezi. Az emberiség fiatalos frissességgel ragadja meg a látható világot, mennél jobban teszi ezt hazájává, annál erősebb lesz a bizodalma abban, hogy itt az élet egésze számára értelmet és értéket talál. Örvendező bizalommal ragadja meg a munkát. Rendíthetetlenül szilárdnak tűnik fel a talaj, melyen áll, az előítéleteknek minden árnyéka, a babona minden köde eloszlott, fényes napvilág árad a dolgok körül és homály nélkül mutatja valódi természetüket, minden oldalról szabad és korlátatlan mezőt talál a cselekvés, az élet most először tűnik fel úgy, mintha lerázna minden álmot és árnyszerűséget és teljes éberségre jut, teljes valóságra. E mellett minden vívmányban megvan a friss látás, sőt az első felfedezés varázsa.

Igazság dolgában ennek a látható világ összehasonlíthatatlanul több lett ez új élet számára, mint a mennyi az előbbi időkben volt. Nemcsak hogy a nagy természetben, nemkülönben a saját történetében soha nem sejtett módon

nyílt meg az emberiség megismerése számára, hanem az ember cselekvése számára is mind több kezdőpontot mutatott meg; a dolgok állagát, melybe azelőtt mint elkerülhetetlen sorsba törődött bele, most képességei fölhasználásával lényegesen meg tudja változtatni és meg tudja javítani, a nyomor és inség, tévedés és képzeletlenség megtámadtatik, az élet mindenütt gyorsabb folyásba és fölfelé irányuló mozgásba jut, nagyobb bőségre és több öröme emelkedik. Ez az új élet pedig magvát a munkában találja meg, azaz abban a tevékenységben, mely a tárgyat megragadja és az ember céljaira alakítja; a mi ebből régtől fogva megvolt, az az újkorban jelentékenyen fokozódik az által, hogy a munka sokkal inkább elválasztódik a merő egyének céljaitól, sőt bizonyos önállóságot nyer az emberrel szemben és saját kapcsolatakat alkot. Így mutatják ezt a tudomány és technika, így mutatja ezt a politikai és társadalmi tevékenység; valamennyi mint egy nagy munkaegész szolgálattevő tagját mutatja az embert, a melynek követeléseinek okvetlenül alá kell hogy rendelje magát. De épen az ilyen alárendelésben az ember jelentékeny hatalmat nyer, az idők egymásutánja és az erők egymásmellettisége itt közös hatásra foglalódik össze, ez a hatás szüntelenül előre tör, nem ismer el semmi határt véglegesnek, mert az erő érintkezése a dolgokkal mindig új lehetőségeket hoz létre. Ezzel az emberiség friss bátorságot és büszke önbizalmat nyer, látókörünkön belül férfias, tiszta, céltudatos élet keletkezik, mely a vallás vagy a metafizika minden bonyoló-

dását lerázta magáról. Az ilyen élet hivatkozhatik Goethe szavára:

Szilárdan álljon s nézzen, merre lát,
A deréknek nem néma a világ.

Ez az élet azonban nem tudja a maga befejező érvényességét bebizonyítani a nélkül, hogy uralkodó középpontot adna magamagának és ebből kiindulva sajátlagosan átképezze az egész kört. Ilyen középpontot azonban a tapasztalat világa nem nyújt kétségtelenül, többféle helyen lehet keresni, különösen pedig az a kérdés, vajjon a minket körülvevő természet-hez való viszony vagy pedig a hozzánk, az emberi lényhez való viszony adja életünk magvát. A szerint, a hogy ebben döntünk, válnak külön a mozgalmak, hatalmas életáramlatok keletkeznek, sőt mindent egybefoglaló életrendekre való kísérletek. Vegyük szemügyre egyelőre azt, a mely az embernek a természethez való viszonyát teszi az emberi élet alapvető viszonyává.

A naturalizmus életrendje.

A naturalizmus életrendje csak akkor válhatott önállóvá s csak akkor juthatott teljes tisztaságra, mikor a természet képe kiválasztotta magából az emberi lelki élet minden hozzátételét és egyúttal nyilvánvaló kifejezettségre juttatta sajátosságát. Ez pedig az újkor kezdete óta történt először. Ellentétben minden vallásos és spekulatív magyarázattal itt a kutatás fő-

feladatává az lesz, hogy a természetet merőben a maga természetességében fogja fel; így tehát minden belső tulajdonság és minden lelkes törekvés mint hamisítás távolittatik el belőle s a természet a lélektelen tömegek és mozgások birodalmává alakittatik át, melynek története egyszerű formákban, változhatatlan törvények szerint folyik le, saját szükségszerűségénél fogva, tekintet nélkül az ember javára. Kezdetől fogva erős volt a hajlam, a természetnek ezt a birodalmát a valóság egész birodalmává nyilvánítani és egyúttal minden tudományt a természettudomány módjára alakítani; már *Bacon* (1561—1626) a *nagy anyá*-nak nevezte a természettudományt és minden megismerés gyökerének. Ez a hajlam mindjobban elharapózott, természetfogalmak nyomultak be mind mélyebben az összes területekbe és ma már egyáltalán nem találjuk aggodalmas dolognak a mindenség képét a természetből kiindulólag megrajzolni, a *természettudományi világnézetet* tenni a világnézetté. A természet nem tágulhatott ki annyira mindenséggé a nélkül, hogy az embert is ne vonja magához és hogy ne vegye őt egészen magába. Addig ez nem volt lehetséges, a míg úgy látszott, hogy áthághatlan meredély választja el az ember lényét és eredetét minden természettől, de egy ilyen meredély elismerésének a természettudomány mind buzgóbban ellentmondott, mind több összekötő fonalat mutatott fel s most azt hiszi, a modern fejlődési tan segítségével végre tökéletes eggyéválást ért el. Minden bizonnyal a természet nem foglalhatja be az ember belsejét

is, a míg a régi mechanizmus teljes lélektelensége megmarad, így tehát a modern monizmus ezt elveti és fölszereli lelki étellel a természetet egész az elemeiig. Ezzel minden nehézség elhárítotttnak látszik és a többi léttel együtt az ember is bele van illesztve egy egyetlen kapcsolatba.

Ha azonban az ember teljes tökéletesen a természetbe tartozik, akkor életének mikéntje is csakis a természetének felelhet meg, akkor ennek az életnek kiképzését és mindannak kiküszöbölését, a mi a rá örökségül maradt tényálladéokban ennek ellentmond, főfeladatává kell tennie; a mi az emberben a természettel közös, az lesz most lényének magvává és az határozza meg életének jellemét. A természet azonban itt mint egyes elemek egymás mellettsége tűnik fel; melyek egymással ezerszeres vonatkozásokban állanak és kölcsönösen fentartják egymást, itt nincs az összeköttetésnek más módja, mint a felhalmozódásé és az összetételé és azért nincs egy egészből eredő hatás sem, nincs önállóvá válás és nincsenek a lelki életnek saját céljai, hanem minden lelki élet a természetes organizáció egy darabjának tűnik fel, mely alapjában véve a természetes önfentartás szolgálatában áll. A természet történése tiszta ténylegességben folyik le, saját merő meglétén túl nem jelenthet semmit és nem törekedhetik semmire, elutasít minden kívülről jövő megítélést és értébecslést, nem ismer jót és rosszat; itt nincs más különbség, mint a több erő vagy a kevesebb erő.

Az ilyen fajtájú történésnek átvitele az em-

beri életre tökéletes átalakulást eredményez ennek eddigi állapotában. A mi természeti vonás volt benne, az eddig háttérbe volt szorítva és kevésre becsülve, sőt gyakran meg is támadták, tehát nem bontakozhattak ki szabadon és nem zárulhattak egymás közt össze. A mint ez most lehetővé válik, lényegesen új látvány tárul elé, csak most jut teljes érvényre minden lelki tevékenységnek testi föltételekhez való kötöttsége, a természeti ösztönök és a természetes önfentartás elemi hatalma, a létért való küzdelem felrázó és előrehajtó hatása, a vak és céltalan ténylegesség széles kiterjedése az ember körében is. Mialatt most már mindez közös hatássá egyesül, egy sajátságos élettipus keletkezik és ez a szellemi munkára is rá igyekezhetik nyomni a maga jellemét.

Ez az élettipus azonban egy erős tagadással kezdődik és ezzel egész kiterjedése szerint agresszív jelleget kap. Egy másfajta meggyökerezett élet-alakítással szemben úgy kell a szabad útját megteremtenie, erős küzdelmet kell vívnia minden ellen, a mi a természetén túl akarna lépni s a mi eközben sok zűrzavart és tévelygést eredményez és egyúttal széjjelszaggatja a valóságot. Ezt tették az élettipus szerint a vallás, a metafizika és minden rájuk támaszkodó morál, ennél fogva ezeket mindazzal együtt, a mi rajtuk tapad, a lehető legalaposabban ki kell irtani. Szüntelenül vissza kell utasítani a subjektum kísérleteit, melyekkel el akarja magát a dolgoktól szakítani és szabadon lebegő fantáziával a maga útjain akar járni. Az életnek szigorú hozzákötése a természet tényállá-

sához itt úgy tűnik fel, mint az igazságosság-hoz és egyúttal az élet erősítéséhez való fordulás. Mert ama költött képződések sokféle nyomást gyakorolnak az emberre és tilalmaikkal megakadályozzák abban, hogy erőit teljesen kihasználja; ez megváltozhatik, ha a természet korlátok nélkül kibontakozhatik, ha az életet semmiféle vallási vagy morális előítéletek nem szűkítik össze és nem akadályozzák. Így az élet, a mely itt előáll, az igazság és szabadság büszke öntudatára támaszkodik. Ezenkívül érzéki közelség és közvetlen szemléletesség jellemzi, az a bizonyosság, hogy szilárd alapon áll, a környezethez való szoros csatlakozás keresése, derült erőérzet minden megkötöttség közepett, pihenés nélküli mozgás, a mely mindinkább a távolba tör. Az ilyen élet annyi feszültséget és örömet látszik magamagában hordani, hogy a túlvilágról való lemondás semmi esetre sem eshetik nehezeire.

A mi sajátos vonás ebből a szellemi életre származik, az kiterjeszti hatását minden egyes területre, a művészetre és tudományra, a nevelésre és műveltségre, a társadalmi és állami életre. Mindenütt arról van szó, hogy az érzéki és materiális tényezőket teljes érvényre juttassák és az életet evvel teltebbé alakítsák, szoros kapcsolatban tartásuk a világkörnyezettel és megóvják minden a zavarosba és bizonytalanba való elcsuszamlástól. A megismerés e mellett úgy látszik, hogy könnyen átváltoztatható gyümölcsöző cselekvéssé. Mert a mint hogy a modern természettudomány a technika felé való fordulással sokkal nagyobb hatalmat adott az

embernek a világ fölött, ép úgy az emberi együttlétben is a közel fekvőből, világosan áttekinthetőből és érzékileg megfoghatóból való kiindulás fokozza cselekvési képességünket és várhatóvá teszi az észnek az esztelenséggel szemben való szakadatlan előnyomulását.

Hogy ez az életmozgalom mily hatalmas hatással volt és mennyire megváltoztatta az emberi létet, ez napnál világosabban áll szemünk előtt; kétségkívül itt nemcsak subjektív vélemények és kívánságok vannak szóban, hanem egy hatalmas életfolyam keletkezett, melynek lenyűgöző ereje könnyen ragadja magával a meggyőződéseket. Ennek javára működik a benyomások frissesége, melyekkel ez az élet az embert körülveszi, javára működik a merev tagadás is, mely nevezetesen a fölfelé törekvő tömegeket könnyen megnyeri azzal, hogy bizonyos tevékenységet vagy legalább ennek látszatát adja nekik is.

És mégis, mennyi ellentmondás emelkedik ellene, ha ez akar lenni az egész élet és ha képesnek hiszi magát arra, hogy létünknek értelmet és értéket adjon! Az ellentmondás azonban nemcsak kívülről jön, hanem magának az újon fejlődött életnek belsejéből is. Ez az élet visszavezeti az embert a természethez, de szellemi munka útján teszi ezt és ebben a munkában egészen máskép tűnik elő az élet, egész más erőket fejleszt ki, egész más követelményeket támaszt, mint a milyenek egy merőben természeti lényre nézve lehetségesek volnának. Az a szellemi munka főképen a gondolkozásból kiindulólág megy végbe és a mint láttuk, az igaz-

ság utáni vágyból; gondolkodásában azonban az ember szembeállítja magát a természettel, egy egészbe foglalja és megfontolja hozzá való viszonyát; a ki ezt teszi, az több, mint merő természet és az nem fokoztathatja le magát a természet mechanizmusának merőben egy darabjává. És a hogy a gondolkodás az egyesen túl az egészre irányul, ép úgy az érzéki benyomásnak elébe teszi a szellemi tevékenységet és ez mindent átalakít, a mi kívülről nyújtatik; vajjon a kutató világa a természetnek erőkre, viszonyokra és törvényekre való áttételével nem teljesen más-e, mint az a világ, melyet az érzékek közvetítenek velünk? A gondolkodás okokon alapszik, mindent, a mit megragad, eredendő életre óhajtana átalakítani, a merő ténylegesség merev korláttá lesz számára és elviselhetetlen akadályozóvá. Ha így áll a dolog, akkor belső ellenmondás a gondolkodás útján az egész valóságot érzéki létre visszavezetni akarni, mert ezzel az élet formája és tartalma a legmerevebb ellentétbe jutnak; a gondolkodás ténye maga is megczáfolja az eredményt, melyre itt a munka jut.

Valamint itt a naturalizmus fejlődése következetesen össze kellett hogy rombolja a saját alapját, ép úgy a naturalizmus egyáltalán csak egy bizonyos pontig viszi tagadásait, hogy aztán elejtse őket és aggodás nélkül egészítse ki magát olyan nagyságokkal és javakkal, melyek egy általa hevesen ostromolt élet-alakításból valók. Nem akar olyan vilégnézetet, mely a tapasztalat területét túlhaladja; hogy azonban az érzéki érzet soha semmiképen nem foghatja össze a

tapasztalatot egy egészszé és nem építheti ki világfelfogássá, hanem csakis a gondolkodás, azt figyelmen kívül hagyja; a morált nem akarja vallásosan vagy spekuláció útján indokolni és nem látja, hogy az egész életnek merő természeti ösztönökre való visszavezetése mindennemű morált rombadönt és hogy a hol minden összetartó egység hiányzik, az olyan nagy dolgok, mint meggyőződés és érzület, személyiség és jellem üres agyrémekké válnak; a tudomány munkájára alapítja az életet és ezzel meg akarja élesíteni az igazság fogalmát, — de hogy létezhetik tudomány és igazság, ha alapjában véve csak egyes egyének állnak egymás mellett különböző és szüntelenül változó képzeleteikkel? Avagy a vélemények átlaga, melyet az emberi együttélés hoz létre, menjen igazság számba? A naturalizmusnak ez az eljárása nemcsak következetlensége a gondolkodásnak, hanem nagy kárral nyúl bele az élet egészébe is. Hogy találhatnának olyan nagy dolgok, melyek, mint elrejtettek és kölcsönvettek, szükségképen háttérben állanak, megfelelő fejlődésre; hogyan zsugorodnának össze ilyen háttérbe szorulás mellett? És az ilyen összezsugorodásnak különösen rombolólag kellene hatnia, ha életünk a bensőség irányában nagy problémákat tartalmazna, melyek semmikép sem kezelhetők mint mellékes dolgok. Hogy pedig a dolog így áll, az majd később meg fog mutatkozni.

Bármennyire előreviszi is tehát a naturalizmus az életet kifelé, belsőleg teljesen megakasztja és az ezáltal előidéződött üresség és értelmetlenség teljesen elviselhetetlenné kell hogy

legyen, a mint a kérdés az egészre irányíttatik; ezt azonban a kulturember nem engedheti; annál kevésbbé engedheti, mennél inkább részt vesz a szellemi munkában. Mert mit csinál a naturalizmus az életből mint egészből? Fölhagyva minden megkülönböztető szellemi jelleget, az emberiség parányi kicsiségre süllyed alá s cselekvésének saját állapotán túl nincs semmi értéke; a mint azonban az emberiség a mindenségben teljesen egyedülállóvá válik, ép úgy egyedülállóvá lesz rajta belül is az egyes a másikkal szemben. Mert a hol az egész valóság egyes atómokra megy vissza, ott széjjleszik minden belső közösség, ott nincsen igazi részvét és szeretet, ott eltűnik minden kölcsönös megértés is lélek és lélek között. Az egyén tehát tökéletesen egyedül van a mérhetetlen mindenségben. Minden cselekvés abban merül ki, hogy a fizikai létet fentartsa és lehetőleg kellemessé alakítsa, hogy az erő megfeszítéséből és fokozásából gyönyört merítsen és azt élvezze. De a mit ezzel a legkedvezőbb esetben is el lehet érni, megéri-e a megmérhetetlen fáradságot és gondot, az izgalmat és önfeláldozást, melyet a kulturember élete megkövetel? Annyi bonyolultság és körülményesség a nevelésben és műveltségben, az állami rendben és szociális szervezetben — és mindez csak azért, hogy végül elérjük azt, a mit az állat oly sokkal könnyebben elér! Igazán ha az egész világmozgalom csak arra való volna, hogy mind fáradságosabb utakon csak a természetes önfentartásnak ugyanarra a céljára törekedjünk, mint a legalsóbbrendű organizmus, ha nem hozna semmi lényegesen újat, akkor inkább

lenne hátrálásnak, mint haladásnak nevezhető, akkor az egész emberi történet új javainak természetével és azzal a vállalkozásával, hogy a természettel szemben a kultura birodalmát építse fel, nem volna más, mint egyetlen nagy eltévelyedés.

Ebben az életalakításban annyiban is elviselhetetlen ellentmondás van, hogy mi nem lehetünk el a nélkül, hogy egy énről ne beszéljünk, a saját cselekvésünket mint a sajátunkat ne éljük át, sőt hogy felelősnek ne érezzük magunkat érte és mégis itt kénytelenek vagyunk elismerni, hogy mindebből valóság szerint a legcsekélyebb sem tulajdonunk, hogy mi semmikép sem vagyunk cselekvők, semmit sem tudunk eredendően létrehozni, hanem hogy lényegében azon a helyen, a melyet a magunkénak nevezünk, valami olyan megy végbe, a mit képesek vagyunk ugyan szemlélni, de változtatni rajta nem tudunk. Ez még csak elviselhető volna, ha a számunkra kiutalt életbeli szerep csupa szeretetreméltó vonást viselne és harmonikus egész volna, de hogy áll a dolog, ha nem így van és mi ezzel kénytelenek vagyunk olyan természetet vonszolni tovább magunkkal, a mely talán nekünk magunknak is ugyancsak nem tetszik? Nem kellene ilyen természetnek elviselhetetlen lánczcvá válnia?

Ennek az életrendnek a merevsége és üressége esetleg nem érzik addig, a míg intellektuális felvilágosodásával fel kell hogy küzdje magát másfajta hatalmakkal szemben és ezzel a legkeményebb harcokba kerül; az affektus, a mely ebből ered, az egészszet fölmelegítheti és

látszólag átlelkesítheti. De tegyük fel, hogy az a felvilágosítás elvégezte munkáját és az ember lényegében csak a természet egy darabjának érzi magát, mi tennivaló marad neki akkor még, sőt hogy beszélhet akkor még célokról és feladatokról, mikor mindent összevéve csupán csak egy lelketlen folyamat átmenő pontja lett; egy olyan folyamaté, a mely tekintve minden magasabbra fejlődött életnek múlandóságát az egyes világtesteken, végül maga is össze kell hogy omoljék? Építés és szétrombolás, alakulás és elmúlás, szenvedélyes életöszton a legcsekélyebb állandó nyereség nélkül; az olyan lénynek, a mely elvégre sem olvad fel a mindenkori helyzetben és a pillanatban, a mely nem tud felhagyni az egésznek átgondolásával, a melynek mérlegelnie és mérnie kell, nem kell-e okvetlenül teljes kétségbe esnie az ilyen megismeréssel szemben?

A naturalista életrendnek megvan az az érdeme, hogy eddigelé háttérbe szorított tényeket és feladatokat teljes elismerésre juttat, különösen pedig hozzásegíti jogához az embernek szoros kapcsolatát a természettel. A jog azonban jogtalansággá válik és az élet nyeresége súlyos veszteséggé, ha megengedi, hogy ezek a tények egyedül határozzák meg az életet és egyúttal ezekhez hozzá is köti, lemondva minden továbbtörekvéstről. A naturalizmus csak azon a szellemi atmoszférán belül alakulhat életegészszerű, melyet a világtörténelmi munka alakított ki a természetben való állandó fölül-emelkedésben; itt az őt jellemző nagyságok észrevétlenül kiegészülnek, megváltoznak és

megfordíttatnak. Mennél jobban elvonja magát a naturalizmus az ilyen kiegészüléstől, mennél inkább föl akarja érni saját eszközeivel az egész életet, annál felismerhetőbbé kell hogy váljanak korlátai, annál inkább megrendül saját alapja, annál inkább vereséggé kell változnia a látszólagos győzelemnek. Így tehát e mozgalom lefolyásának nyugodtan nézhetnénk elébe, ha mint hűvös megfigyelők állhatnánk vele szemben és nem kellene saját lényünkön átélnünk a roppant megrázkódást és rombolást, melylyel az emberiség életét fenyegeti.

Az ember önmagához fordulása.

A szociális és az individuális kultúra.

Mikor az isten léte az emberre nézve bizonytalanná válik és a világész elhalványul előtte, mikor egyúttal a természet minden külsőleges közeledés mellett belsőleg idegen marad tőle és belső ürességben hagyja életét, akkor úgy tetszik, csak egyetlen egy utunk marad még arra, hogy létünknek értelmet és czélt tulajdoníthassunk: az embernek önmagához való fordulása, saját körének áthatása minden erejének tevékenynyé tételére és a lehetőleg nagy boldogságra. Ez is új módját nyitja meg az életnek és létnek. Mert eddig az ember a saját körét is egy láthatatlan világ befolyása alatt alakította; vagy az isteni birodalom, vagy egy világész uralkodott életén és czélt adott neki. Csak most tartozik teljes tökéletesen a közvetlen léthez, most fejt-

heti ki korlátlanul minden erejét és mehet akadálytalanul minden úton, most nem kell a magához hasonlókkal való vonatkozást egy láthatatlan világ közvetítésével keresnie, hanem megtalálja magában a tapasztalat világában. Valóság szerint itt mérhetetlen bősége alakult a vonatkozásoknak és az erők a leggyümölcsözőbb munkára egyesültek; a mi szükség és szenvedés van létünkben, az sikeresen meg van támadva és messze háttérbe szorítva, az egész élet nyert mozgalmasságban és gyönyörben, minden együtt a ténylegesség egy hatalmas folyamát képezi, a mely ezerszeres hatással hullámszik körülünk; így tehát az ember ez önmagához fordulásának fontosságát semmi módon sem lehet kétségbe vonni.

Mindezzel azonban nincs még eldöntve az a kérdés, a mely minket foglalkoztat, az a kérdés, hogy az embernek emberhez való viszonya lehet-e uralkodó középpontja az egész életnek és adhat-e ennek teljesen elegendő tartalmat? Úgy fogjuk találni, hogy a dolog egyáltalán nem olyan egyszerű, hogy a törekvés nemcsak magamagában válik ketté, hanem vállalkozásának egészében is legyőzhetetlen akadályokba ütközik, hogy az ember magamagának nagyon is kicsinnyé válik, ha egyedül önmagára korlátozza magát.

Az embert keressük, az embert a világproblémák mindennemű bonyolultsága nélkül, de hol lehet őt megtalálni? A társasági együtt-létben találjuk-e, az erőknek közös életre való egyesítésében, vagy az egyéneknél önmagukért való létükben és korlátlan sokféleségükben? Az

egyének kölcsönös vonzódása vagy eltaszítása, az erők summázása vagy differenciálása határozza-e meg életünk jellemét? Ezek nemcsak különböző kiindulópontok, melyek ugyanarra a célra szolgálnak, hanem maguk a célok is különbözők itt és ott, annyira különbözők, hogy az egyiket előmozdítani annyit tesz, mint a másiknak ártani, hogy egymásmellettségük teljesen ellentmondó irányokba szorítja az emberi életet. Ha nevezetesen a közösség áll elül és minden siker ennek virágzásától függ, akkor mindenk előtt az egésznek magamagában biztosan megerősítettnek kell lennie és fölötte kell állnia az egyesek minden önkényének és visszásságának, akkor az egyes teljes tökéletesen alá kell hogy rendelje magát annak, a mi őt megkülönbözteti, háttérbe kell szorulnia a közös vonások mögött, melyeket az együttlét fejleszt ki és ezt a közöset az egyének véletlensége és az idő ingadozásai elől lehetőleg el kell vonni. Az ilyen átalakítás abban fogja találni főfeladatát, hogy a külső viszonyokat, az élet föltételeit, az együttlét és az együttthatás rendjét olyképen alakítsa, hogy az egésznek jóvolta lehetőleg fokoztassék; innen kiindulólág úgy tetszik, az egyessel is biztosan közlődik a boldogság és a jóérzés. Mert itt az egyes is benne van, egész vágyaiig és álmáiig az egésznek állapotától függ, — *milieu*-nek a terméke. Másfelől ellenben főigyekezetté válik az egyént tiszta önmagáért való létében erősíteni, minden megkötöttségtől megszabadítani és sajátosságának teljes kifejtésére vezetni; ez az áramlat az élet lehető legnagyobb mozgékonyására és folyé-

konyságára törekszik, minden megszilárdulást mint megmerevedést, minden egyenlősítést mint elviselhetetlen sablonizálást elvet. Itt, vagy ott rejlik-e most már az emberi lét magva, a közösségben, vagy az egyéneken?

Hogy itt merev és következesekben gazdag ellentét van, azt igazolja a világtörténet tapasztalata is. Ez megmutatja, hogy az évszázadok során nagy hullámok következtek egymásra és gyakran keresztetkértek is egymást és hogy ezeknek emelkedése és esése inkább meghatározta a főkorszakok jellemét, mint bármi más. Miután az ókor befolyása a hagyományos rendet mindjobban felbomlasztotta és az élet súlypontja az egyéneken helyezte át, vége felé egyre erősebb visszahatás mutatkozik egy szilárdabb közösség javára, filozófiai iskolák, nemkülönben vallási kultuszok az egyéneket mind szorosabban fűzik össze; a kereszténység fölfogja a mozgalmat és a biztos támaszték és a saját felelősség alól való felszabadulás utáni fokozódó vágy mellett végül odáig juttatja, hogy a vallási közösség, az egyház válik az isteni igazság és az isteni élet egyedüli viselőjévé s az egyes csakis az ő közvetítésével kap belőle részt. Így adta az egyház az emberiségnek gondolatvilágát és lelkiismeretét. A középkor politikai és szociális rendszere is csak az egészen belül enged értéket az egyesnek.

Hogy ezzel a hangulattal és értékeléssel ellentétben az egyén mint nyert mind több bátorságot és erőt önmagában, mint tört össze ennek növekvése folytán a régi rend, az egyesnek önállósága mint lett födologgá, s ennek a törek-

vésnek kiterjedése mint keltett fel az élet minden egyes területén új korszakot, melynek legfőbb ideálja a szabadság lett, azt ma mindnyájan tudjuk. De tudjuk azt is, hogy a jelenen ez az ideál nem uralkodik kizárólagosan, sőt hogy az életnek a nagyba és óriásiba való sajátos felduzzadása, az elemi erők és tömegek fokozódó felgyülemzése, főképp pedig merev, az emberi létet szétszakgatással fenyegető ellentétek keletkezése előidézte a vágyat, az egyének szorosabb összekapcsolódása s az életnek egy fölényes organizáció által való vezettetése utáni vágyat. Ezt különös világossággal mutatják a szociális mozgalmak, de ez az áramlat messze túl nyúlik rajtuk is: általánosnak tűnik fel az egyének kívánsága, hogy szorosabban összekapcsolódjanak s ezáltal támogassák és erősítsék egymást, az arravaló hajlam, hogy a feladatokkal közösen foglalkozzanak és közösen vigyék a harcot az ellenállásokkal szemben. Mennyi mozgalmat mutat a mi saját korunk a társulásra, szellemi szövetségek alkotására stb., ebben erősen elütve klasszikusaink idejétől, a mely az egyén erejétől és önállóságától remélt minden üdvöt! Így a mai ember ellenkező irányba vonzódik és ellenmondó értékelések alá állíttatik. Emanczipálódás minden alól, a mi az embert megköti és korlátok közé szorítja, — ez még mindig sokak számára jelszó és ez az emanczipálódás bizonyos irányokban egyre előbbre halad; egészszé való szerveződés, a szétbomlottságukban tehetetlen erők organizálása, ez másfelől a jelszó és ismerjük az erőt, a melylyel ez is megragadja a modern embert. Emanczipáció és organizálás azonban

az életnek gyökeresen különböző képeit hozzák létre. Ilyen kettéválás mellett hogy egyezhetnénk meg valaha is az élet értelméről, sőt hogyan rombolna le az a bizonytalanság, amelyet az a konfliktus kelt, mindennemű ilyen értelmet?

Mindamellett minden egyes iránynak megvan a reménye, hogy saját erejéből teljesen kitölti az életet, csak jusson teljes győzelemre, korlátlan uralomra; ez a remény erőt és szenvedélyt önt a mozgalmakba és megnyeri számukra az ember egész lelkét. Pontosabb vizsgálat azonban hamar megmutatja, hogy ezen típusok közül egyetlen egyet kizárólag keresztülvinni annyit jelent, mint az életet elviselhetetlenül megszükiteni és minden értelmétől megfosztani.

Mit csinál a szociális kultúra az életből, mikor teljesen önmagából alakítja ki? Szüntelen munkát a társadalom jóllétéért, az emberi együttlét olyan állapotáért, mely kevés fájdalmat és sok gyönyört tartalmaz, egy lehetőleg kényelmes és élvezetekben gazdag életért és pedig az emberek lehető legnagyobb száma részére. Mindenesetre sok tennivaló van itt a nyomás és az inség alól való felszabadulásra, a közömbös vagy ellenséges világgal szemben, az emberi lét szelidebb és barátságosabb alakítására, minden javaknak a közösség minden tagiához, mindenkihez, a ki emberi arczot visel, eljuttatására. Mindez azonban, magában véve bármi becses, összebonyolódik és bizonytalanná válik, ha ő akar lenni az egész és minden törekvést igénybe vesz. Miért melegedjek fel én, a kinek el kell magamat határoznom, egy célért, miért szánjam reá főerőmet, miért rendeljem alája,

sőt ha úgy kell lenni, fel is áldozzam magamat, mikor az eredmény csak nagyon közvetve hat vissza saját jóllétemre? És bizonyos-e, hogy a társadalmi jóllétnek ilyen fokozása minket együttesen kielégít? Jóllét, gondtalan és élvezetekben gazdag élet még egyáltalán nem elég, hogy az embert boldoggá tegye, mert mi alatt az egyik ellenséget, a szükségét és a fájdalmat megöljük, egy másik nő fel, talán még gonoszabb: az üresség és unalom s a mit ezek ellen a szociális kultúra fel tud ajánlani, az nem eléggé átlátható. A valóságban minden kultúra, a mely a közvetlen lét emberének ápolására és előmozdítására korlátozódik, elkerülhetetlenül a sivárság és üresség bélyegét hordja magán: az élet eszközeire való gond elfojtja az életre magára való gondot. Belső átalakulást, az ember lényeges fölemelését semmiképen sem idézheti elő, de még csak nem is törekedhetik rá, az a kultúra, úgy kell az embert elfogadnia, a hogy találja, csak meglévő erőket használhat fel, legmagasabb eredményeiben is olyasvalami marad, a mi csak úgy tapad az emberen, mint a ráöltött ruha, a mely sohasem válik szellemi önfentartásának nélkülözhetetlen darabjává, sohasem nyit számára a közönséges kicsinyességgel és tisztátalansággal szemben új, tisztább és nagyobb életet. Ha aztán belső bonyodalmak rejlenek bennünk és ha nem tudjuk kiirtani magunkból a vágyat azután, hogy létünket, túlemelkedve az adott átlagon, egyéni cselekvéssé alakítsuk, mint sajátunkat és mint eredeti dolgot vezessük s hogy egyúttal más viszonyba is jussunk a mindenséggel, ne csak

a külső érintkezés viszonyába, merő vonatkozások kicserélésébe, akkor milyen nyomorúságosnak, milyen semmisnek kell hogy feltűnjön minden olyan törekvés, mely az ilyen feladatokat elutasítja magától, milyen látszólagosnak kell minden önhitt pompázásnak feltűnnie, a mellyel az az emberkultura dicsekedni szokott! Boldogságot a merőben emberi jólérzés értelmében semmiesetre sem hoz az igazi kultura: nagyon is sok fáradalomba és küzdelembe bonyolít, nagyon is sok munkát és áldozatot követel, semhogy az életet ne tenné inkább nehezebbé, mint könnyebbé. Hiszen a gondtalan és kellemes állapot nem sokkal hamarabb elérhető-e csekélyebb szellemi mozgás mellett, mint a kultura magaslatán? Ha tehát a kultura mozgalma nem ismer magasabb czélt az emberi jóllétnél, akkor üres fantom, önmagában való ellentmondás.

Még pedig annál inkább, mert a merő szociális kultura az emberi együttlét feltételeit elkerülhetetlenül a szellemi alkotás feltételeivé és korlátaivá teszi s ezzel ezt súlyos károkkal, sőt belső szétrombolással is fenyegeti. A szellemi alkotás, akárhol és akármikor fejlődik ki, csak akkor sikerülhet, ha önmaga kedvéért teljes odaadással ragadják meg és üzik; a merő szociális kultura az emberi jóllét eszközét csinálja belőle, ezzel közömbössé lesz saját tartalma iránt és aláveti a hasznosság hozzá méltatlan fogalmának; igazi szellemi alkotás csakis a dolog belső szükségszerűségének hajtóerejéből támadhat és ennek a szükségszerűségnek az ember minden véleménye és hajlama ellenére kell

teljes győzelemre vezetni; a merő szociális kultúra nem ismer magasabb fórumot, mint ez a vélemény és hajlam, ha nagy alakulatokba göngyölődik össze, számára a mennyiség pótolja a minőséget, az emberek átlaga válik a jó és rossz bírójává; a szellemi alkotás csak az egész lélek felajánlásával érhet el teljes eredetiséget s ez csak az egyéni élet szabad kifejtése és az egyéni jelleg erőteljes kiképzése mellett következhetik be; a merő szociális kultúra a legszabadabb politikai alkotmány mellett is az egyéniségek erős korlátozására és lecsiszolására vezet; a szellemi alkotás nem törekedhetik az igazságra a nélkül, hogy időtelen érvényt, minden változandóság fölött állást ne követeljen, pl. «az örökkévalóság színe alatt» való (*sub specie aeternitatis*) megismerést; a merő szociális kultúra függ a mindenkori helyzettől, nincs semmi fegyvere az emberek futólagos hangulata ellen s végül a legfontosabb, a legszentebb dolgokat is mint a merő divat dolgait kénytelen tárgyalni. Legalább is ezt kell tennie, a mennyiben megvan benne a következetes gondolkodásmód bátorsága és ereje és nem használ olyan fogalmakat, melyek mint az önálló igazság, az önmagában való jó és gonosz, ezekben a kapcsolatokban teljesen gyöker nélkül valók és a legcsekélyebb jogosultságuk sincs. Ha azonban annyi minden zsendül és mozog az emberben, a mi áttöri azokat a határokat, melyeket amaz életirányítás megvont, a minek a beljük erőszakolás által el kell hervadni és száradni, akkor a merő szociális kultúra sem az egyesnek, sem az összességnek nem tudja élni érdemessé tenni

az életet; bármennyi nyeresége van is az egyben és a külsőben, belsejében és egészében olyan módon nyomja le az életet, a mely a jelen emberének is mind elviselhetetlenebbé válik.

A szociális kultúra ily dugába dőlésének az individuális kultúra javára kell hatnia; a jelen maga is nyilvánvalóan szemünk elé állítja, hogy emelkedik az individuális kultúra győzelmes erővel az ellen, a mi úgy tetszik neki, mint merő sablonizálás és mechanizálás, mint az élet lélektelenítése. Új élet támad ezzel a fordulattal; mivel az individuális jelleget nyomja előtérbe és minden viszonyoknak alakításában sajátlagosságra és sokféleségre hajt, mivel minden egyes terület eszközzé válik az individuumok kifejlésére és ábrázolására, ebből sok szabadság és frissesség, a művelődés beláthatatlan gazdagsága támad, könnyű, szabadon lebegő, örömteljes, minden kényszertől, minden sablontól mentes élet támad és szüntelenül szétárad a lét minden elágazásába. De minde vitathatatlan nyereség, melyet a szociális kultúra sokrétegű alakulataival és egyenlőségi törekvéseivel való ellentét csak annál erősebben éreztet, nem felel arra a kérdésre, hogy ezzel az alakítással az élet mint egész kap-e értelmet és értéket; a kétségek e felől leginkább akkor keletkeznek, elharapóznak és győznek, a mikor világosan szemlélhetővé válik, hogy az individuum és individuális kultúra a közvetlen lét korlátai közt egyáltalán mit jelenthet. Mert hogy ez a lét a mi egész valóságunk és hogy minden mozgás-

nak ezen belül kell maradnia, ez olyan előfel-tétel, a melyet ezekben a kapcsolatokban nem lehet megingatni.

Mint a merő lét egy darabja az individuum olyan mennyiség, melyet úgy kell venni, a hogy van, nem hordhat sem kifelé, sem magamagá-ban egy feladatot, nem nemzhet saját termé-szetéből egy ideált, a melyen a magasba dol-gozhatja fel magát, hanem adott állagát, ha mégannyira tele van is hézagokkal és ellen-mondásokkal, semmikép sem változtathatja meg, az marad. a mi. Egyúttal ezt a léte nem fog-hatja fel mint egy szélesebb körű élet — valami szellemi vagy világelet — ábrázolását vagy edé-nyét, a mely ő benne testesül meg, nem hiheti, hogy a mi benne történik, valami az ő hogylé-tén túlmenőt jelent; sőt a közvetlen lét ápolá-sában és előbbrevitelében, saját állapotának emelésében kell egész életét kimerítenie. Ennél-fogva az élet nem nyujthat az embernek egyebet, mint körülbelül a következőt: a valóság a kü-lönböző alakulatok megmérhetetlen gazdagságát hozza létre, ezek mindegyike az önérzés, az önélvezés örömét és gyönyörét nyeri, midőn minden megkisérelt megkötöttségtől mentesíti magát, saját jellegét kifelé teljesen érvényre jut-tatja s egyúttal teljes erejével átéli és élvezi; ebben a gyönyörben annál inkább részesedik, mennél jobban ápolja azt, a mi megkülönbözteti, mennél jobban kiemeli a többiektől való elté-rést. Ezt az individualizálást lehetőleg közölni fogja egész életkörével és rányomja egész kör-nyezetére; az öröm azon, hogy valami sajátla-

gos, önálló és összehasonlíthatatlan, ilymódon áthatja az egész életet, általában fokozza és egyúttal teljesen ki is elégíti.

Ez az individuális kulturának a saját gondolatmenete, s hogy az életnek egy különleges oldalaért és feladataért fáradozik és hogy az általa képviselt mozgalom jogosult kritikát alkalmaz a szociális kulturán, azt készségesen el kell ismerni. De milyen hiányos, milyen üres a benne nyújtott élet minden csillogó díszletei mellett, ha ez akar a végső és egész lenni! Föltéve, hogy csak kifejezett és erős individuumok volnának és ezeknek a jó szerencse megengedné, hogy sajátosságukat tisztán kifejtsék és teljesen keresztülvigyék, még akkor is az ember önmagához és állapotához kötve maradna, szüntelenül csak magamagát élvezné, képzeletvilágában a saját cselekvését tükrözné újra meg újra, folytonos bőségében volna a vidám pillanatoknak, de az egyes állapotok merő egymásmelletiségén és egymásutániságán sohasem tudna túlhaladni, sohasem tudná életét egy belső egészbe összefoglalni. Az ember azonban gondolkozó és átgondoló lény s az ilyennek az egészet kell kérdezni és ha semmit sem talál belőle, nem kerülheti el a sivárságot és ürességet. A tarka bőség, a gyors változás, az állandó átmenet egyik pontról másikra időről-időre gyönyörködtethet, végül azonban elkerülhetetlenül tökéletes elfáradást és eltoppulást idéz elő. Az ember tudniillik több mint merő állapot, élete nem merül ki sajátképi körében, hanem messze túlmegy rajta, foglalkoznia kell azzal, a mi határpontján túl van,

sőt a világ végtelenségével is, nem lehet el a nélkül, hogy itt állást ne foglaljon s ne innen tekintse át és ítélje meg amaz individuális kört. Ha azonban ez megtörténik, a merő pontnál való lezárás, minden törekvésnek és érzésnek e bizonyos hely szűkösségéhez és esetlegességéhez való ragaszkodása, az egyesnek saját mivoltához való kötöttsége, az ilyen korlát áttörésére való teljes képtelenség, főképp pedig egy közös igazságnak és egy a kedélyeket összekötő szeretetnek a hiánya — szóval ez az egész élet minden tarka bősége mellett kimondhatatlanul szűkösnek és hiányosnak kell hogy feltűnjék.

E mellett eddig csak azzal az emberrel foglalkoztunk, a kinek a természet erős egyéniséget adott és sorsa teljes kifejlődést engedett meg. Mi volna azonban az emberiség átlagával? Nem mutatkoznak-e ebben az egyesek legtöbbször az individuális természetnek csak halvány csírázásával s nem telik-e kifejlődésükben csak csekély örömről? S az emberi viszonyok kölcsönös korlátozottsága nem támaszt-e rendszerint igen súlyos akadályokat annak az egyénnek sajátosságának is, a mi egyes helyeken feltűnik? És micsoda ösztönzés lehet a harczra való elszánásra az ilyen akadályok ellen, a hol nem csábít más cél, mint a finom élvezet? Ezen a ponton is csak az élet egésze felé, az egyes eseményeken túlra kell irányozni a kérdést, meg kell vizsgálni és mérlegelni, mit nyer ez és erős hiányt találunk s belátjuk, hogy az ilyen élet egyáltalán nem éri meg a ráfordított fáradságot és költséget. A raffinált epikureizmus, mely ezt

az életirányítást áthatja, mindig közel áll ahhoz, hogy kétségbeeső pesszimizmussá forduljon át; mert az üresség, a mely ennek a szüntelenül vibráló életnek a fenekén működik, semmikép sem bír tartósan elrejtőzni a tapasztalás és az érzés elől.

Igy a merő emberkultura csütörtököt mond mindkét irányban, a melybe térhet; sem az embereknek kölcsönös vonzódásából, sem kölcsönös eltaszítódásukból nem nyerjük az életnek értelmét és valamelyes tartalmát. A szocziális kultura különösen az élet föltételeivel bajlódik, de az e miatti gondokon elfelejtí az életet magát; az individuális kultura megragadná magamagában, de mivel nem tudja átvetni az egyes állapotokon és pillanatokon túlra, nem fut neki össze egy egészszé, nem ér el semmi bensőséget, semmi belső világot, így tehát itt is hiányzik egy valóságos lélek s minden cselekvés a felszínre van szorítva. Sem itt, sem ott nem nyerjük a léleknek valódi önmagában való létét. Az egésznek ezt az ürességét, tartalomban való szűkölködését itt is ott is, gyakran elrejtí az egyik iránynak folytonos harcza a másik ellen; bizonyára mindegyiküknek van bizonyos fölénye a másikkal szemben s a mikor ezt érvényre juttatja és az időpont kíváncsiak szerint érvényesíti, az élet bizonyos feszültséget nyer és a haladás vitathatatlanul látszik. De az egy irányban való haladás még nem az egésznek emelése s az egyik iránynak előbbrejutása a másikkal szemben még nem bizonyítja ennek saját jogosultságát és saját érvényességét; e mellett az idők változása azt, a mi az egyik

korszakban biztos jogában érzi magát, a másikkal meg szokta czáfolni; a nagy hullámok, melyek itt keletkeznek, ha egész évezredeknek fognak is be, végül mégis jön egy idő, mikor az ellenkező áramlat győz és visszاسzorít minden hagyományos értékelést, sőt meg is fordítja, mikor vagy az emanczipáció diadalmaskodik az organizáczió, vagy az organizáczió az emanczipáczió. Ez a fel- és lefelé való hullámozás mi maradandó igazságbeli tartalmat eredményez az emberiség egésze számára?

Az emberkulturák azzal szokták magukat elámítani semmisségük felől, hogy loppal többet csinálnak az emberből, mint a mennyit ezekben a kapcsolatokban tudnak és a mennyi szabad nekik. Előfeltételeznek egy szellemi atmoszférát és belehelyezik az emberi életet és törekvést; így aztán az embereknek szilárd közösséggé való tömörüléséből az igazság és szeretet forrásai látszanak előtörni, az individuum úgy látszik, mintha egy láthatatlan szellemi világ hordozná s mintha munkájával ennek fejlődését szolgálná. Akkor itt is, ott is inkább lehet valami értelmét nyerni, de ezzel el is van hagyva a merő létkultura talaja és ugyanazokba a bonyodalmakba jutunk, melyektől az e kultura felé való fordulat meg kellett volna, hogy szabadítsa.

Avagy azzal tompítják le a problémának az életét, hogy itt is, ott is az embernek idealizálása következik be, hogy amott az erők könnyű összetömörülése, az örömteljes együtthatás, minden meglévő értelem sommázása van előre feltételezve, itt ellenben az individuumot egyszerűen nemesnek és nagynak, csupa jelenté-

keny dologgal foglalkozónak gondolják; ez egy bizonyos emberhit, a mely a valóságos állagot kiegészíti és felfokozza. De vajjon a legújabb időnek a benyomásai igazolják-e ezt az emberhitet? Nem áll-e szemünk előtt a tömegeknek szörnyeteg szenvedélye, a kiméletlen előrenyomulás, minden kulturának leszorítása a tömegek érdekeihez és megértő képességéhez, minden dolgoknak a tömeg saját képzetei és céljai szerint való mérése, az életnek eldurvulása, erős nyomás az egyes szabadsága ellen, sok gyerekes kedvtelés a tagadásban? És nem látunk a másik oldalon, az individuum oldalán tömeges kicsinyességet és alacsonyságot, korlátolt önzést és hiú önámítást, tobzódást a mesterséges hangulatban, esengést arra, hogy minden áron valami különös legyen vagy annak látszassék, a többiek látszólagos kevésrebecsülése mellett a tetszés hajhászását, siralmas függést a keresett paradoxiatól, mindenek előtt pedig belső ürességet? Mindez sokkal inkább szembeszökik, semhogy el lehetne nézni fölötte; ha mindazonáltal meggondolatlanul beszélnek az emberiség nagyságáról vagy az individuumok kitünőségéről, melyeknek csak szabad utat kell nyerniök, hogy mindent boldogságra és nagyságra juttassanak, akkor abban az az emberbe vetett csodálatos hit mutatkozik, egy emberhit, a mely a hit minden fajai közt bizonyára a legkoczkáztatottabb. Ha a vallás hite valami olyannak bizodalmas elfogadását kívánja, a mit a szem nem láthat és a kéz nem foghat meg, akkor, számára a tapasztalatok világa nem jelentvén a valóság egészét, nyitva álló lehető-

ségekre hivatkozhatik és állítása nem ütközik össze okvetlenül a tapasztalattal. Ezt teszi azonban amaz emberhitnél. Mert ez nem éri be azzal a követelménnyel, hogy elhiggyünk valamit, a mit nem értünk, hanem azt is követeli tőlünk, hogy a tapasztalaton belül elismerjük az egyenes ellentétét annak, a mit szemünk ellentmondhatatlanul megmutat.

Miután a történelem folyama sem változtathat az élet alapföltételein, elesik minden remény arra, hogy a merő emberkultura kifejlesztése által valaha is értelmet és értéket adhassunk létünknek; céljai még ha elérhetőek volnának is, akkor sem tudnának kielégíteni. Már most az újkorban sok merő emberkultura fejlődött és a maga útjába vonta az élet mozgását. De mennél önállóbbá és kizárólagosabbá válik, mennél inkább levet magáról és kivet magából mindent, a mi ezeréves szellemi munkából beleszívódott és elmélyítette, annál nyilvánvalóbbak lesznek korlátai, annál jobban kell hogy elrombolja saját önmaga kiélése.

Azt a jelen egyre jobban érzi; mély elkeseredés a merőben emberin, az erős ellenszenv, sőt irtózás minden merőben emberitől foglal tért. mind nyilvánvalóbb lesz, hogy teljes semmisségbe süllyedünk alá és hogy az élet elveszti minden értelmét és értékét, ha az ember nem tud egy fölötte álló hatalom segítségével a magasba emelkedni és ennek segítségével többet csinálni magából, mint a mennyinek merő léte mutatja. A nagy világtól való elválás és önmagának egy bizonyos fajba való bezárása láthatólag elviselhetetlen szűkösségnek és kicsi-

ségnek rabjává teszi, elzárja előle saját lényének mélységét. Így sokat hallunk ma az emberfelettségről és az emberfeletti emberről, de bármennyi igazi vágy rejlik ebben a törekvésben, mégsem óv meg a frázisban való hiú és semmis elveszéstől, ha ezt az emberfelettit a tapasztalat világán belül, a legközelebbi lét körében keressük. Mert a természet és a sors sokkal erősebben megkötik az embert, semhogy egy diktátori hatalmi szó megszabadíthatná tőlük és új életet és létet adhatna neki. A merő ember soha sem jut a merő emberen túl. Tehát vagy szakítani kell a merő létkulturával, vagy le kell mondani az ember mindennemű belső fölemelkedéséről s ezzel életének értelméről; csak lapos és felületes gondolkodásmód tarthat egy harmadikat lehetségesnek.

Megfontolások és előkészítések.

A közelebbi szemlélet igazolta és megerősítette azt a chaotikus benyomást, melyet kezdetről fogva a modern életről nyertünk. A mozgalmak sokasága tűnt fel, a melyek mindegyike sokkal erősebben és átalakítóbban markolt bele az emberi lét állapotába, semhogy mint merő tévelygést félre lehetne tolni, de egyikük sem bír uralkodó állásra fölemelkedni a többi fölé. Míg ezek mindegyike előrenyomúl és egymaga akar érvényre jutni, elkerülhetetlenül áthágja joga területét s szükségesből mind jobban problematikussá válik, sőt elhibázottá; hogy pedig hol van a határ jog és jogtalanság közt,

az rendszerint rejtve marad. Így jutunk észrevétlenül a vitathatatlan valóságból a súlyos tévedésbe és végül bizalmatlanná kell hogy váljunk minden iránt, a mit a jelen helyzetből lelkünk nyerhetne. Az ember egy szorosabb kapcsolatának elismerése és kifejlődése a természettel megélesíti a létre való tekintetünket és cselekvésünknek egy sereg termékeny kezdőpontot mutat, de az élet súlyos akadályozójává válik, mikor teljesen az emberalatti léthez köti és ellene hat a sajátosan emberi vonások kiképzésének; az anyagi, valamint a lelki javak jobb elosztására való törekvés, nemkülönben az embernek még a legszerényebb helyeken való elismerésére való törekvés is az emberi együttlét összállagát láthatólag emelte s a jog és kötelesség bevésésével az ethikai érzület gazdagságát hozta létre; de ha ez abba a fordulatba tér, hogy az embernek mindenemű elkülönbötetése elesik és a tömeg, úgy a mint van, válik minden igazság mértékévé, akkor a szellemi életet erős súlyedés fenyegeti. Az individualitás teljesebb kifejlesztésére s a lét individuális alakítására való vágy az életet frissebbé, folyékonyabbá és gazdagabbá tette, de a nyereségből veszteség válik, ha ez a mozgalom minden összefüggés meglazítására, minden tisztelet felbomlasztására, fenhéjazó önhittség és hiú önáltatás felburjánzására vezet. Mindenütt abba a veszedelembé jutunk, hogy egyszerre kell igent és nemet mondanunk, semmi feladathoz nem nyúlhatunk előzetes fentartás nélkül, sőt mivel a túlfeszítés elkerülhetetlenül visszahatást idéz elő, mindenütt ellenmozgalmak

keletkeznek, velük pedig a hullámok összevissza keveredése és a legnagyobb bizonytalanság.

A bonyodalmat továbbá az is fokozza, hogy a kor főmozgalmai nemcsak szétágaznak, hanem egymásnak egyenesen ellentmondanak, hogy követelményeik az életet ellenkező irányokba vonják. Az ideális életalakítás két ága közül a vallás az ember gyöngeségét hangsúlyozza, az immanens idealizmus az ember erejét, amott a valóság meghasonlott maradt, itt egységbe törekszik össze. A modern létkulturán belül könnyen ellenséges viszályba kerülhetnek az embernek a természetbe való beillesztésére tett kísérletek s a saját körébe való korlátozására tett kísérletek; amaz emez előtt könnyen hidegnek és lelketlennek tűnhetik fel, emez amaz előtt szorosnak és fülledtnek. Mindenek előtt azonban a szociális és az individuális kultúra a teljes kiengesztelhetetlenségig hasonlanak meg, ott minden súlyos jogtalanság számba megy, a mi ellene hat az emberek teljes egyenlőségének és egyenlő számba vevésének, mint pl. a választói jog körüli küzdelemben, itt minden egyenlősítést úgy tekintenek, mint lesúlyesztést és ellaposítást s az üdvöt az egyének lehető differenciálódásától és a különböző vonások erőteljes kiképzésétől várják.

A legsúlyosabb összecsapást és a legnagyobb bizonytalanságot azonban a modern embernek a látható és a láthatatlan világ közötti ideodaingadozása okozza. Mig a régebbi gondolkozásmód, különösen a vallási, minden odaadást a látható világ iránt úgy kezelt, mint valami

megrablását egy magasabb rendnek és mint az életnek lesüllyedését az elengedhetetlen magasságról, az újabb gondolkozásmód annál inkább ragaszkodik e világ teljes önállóságához, sőt kizárólagosságához s az érzékföllötti dolgokkal való minden foglalkozás úgy tűnik fel neki, mint a törekvés eltévelyedése és az erő elpazarlása. Emellett a kettő úgy látszik sem kiszorítani nem tudja egymást, sem megegyezni nem tud. Azok a benyomások és tapasztalatok, melyek előbb az embernek szemmel láthatóvá tették egy láthatatlan rend hathatóságát, az utóbbi századokban mind jobban elhalványodtak s a ki még ragaszkodik is hozzájuk, nem éli át őket többé az előbbi korok erejével és áthatóságával. Másfelől azonban az ember a látható világban nem talált meg semmit abból, a mit remélt, kivált nem találta meg a biztos álláspontot és az erők szilárd összezárodását, mert itt is azt láttuk, hogy az életmozgalmak mereven kétfelé válnak s így a sikerülésben sem láttunk igazi kielégítést. Nem láttuk ezt nevezetesen a régebbi mód továbbhatása miatt, mert bármi megtámadhatóvá és ingadozóvá vált ez állításai egyes részeiben, ezeken túl az élet egészét olyan módon alakította, mely tartósan meghatározza jellemét, olyan szükségleteket ébresztett, erőket fejlesztett ki, célokat tűzött ki, melyek nem akarnak eltűnni és a melyek kívánalmainak meg kell hogy feleljen minden, a mi az ember lelkét meg akarja nyerni. Bármennyire korlátozódik és meggyöngül a régi, az életnek általa végrehajtott bensőbbé válása megmarad és megakadályozza a teljes felolvadást abban a világ-

ban, a mely minket kívülről körülvesz; a réginek láthatatlan továbbhatása elégtelenné teszi az újat, teljes-tökéletesen elégtelenné. Másfelől az új sokkal nagyobb hatalmat nyert fölöttünk, semhogy a régít egyszerűen újra fel lehetne venni. Így tehát egyik sem tud teljes uralomra jutni és mégis mindenik elég erős, hogy a másiknak uralmát megakadályozza. Mi lett azonban az élet egészéből ilyen ingadozás mellett? Nem kell hogy mindaz a meghasonlás, a mi élénk tűnt, végül szellemi anarchiát létrehozzon, melynek tarka kavargása pillanatnyilag gyönyörködtethet, de tartósabb idő múlva rombolólag kell hogy hasson? Életünk láthatólag elvesztette uralkodó középpontját s így a széjjelhuzásnak nem lehet kellően ellenállni.

Az ilyen szellemi anarchiában mindenekelőtt szembetűnik mindannak bizonytalanná válása, a mi eddig biztos tulajdon számba ment, a kételkedés és vita behatolása lényünk legmélyebb gyökereibe. Mi, újabb nemzedék előbb a vallásnak közelebbi megragadásaért és megokolásaért küzdöttünk, végül pedig a vallás egészét kérdésessé látjuk válni; menekültünk a metafizika bonyodalmai elől a gyakorlati ész területére, hogy a morálban érintetlen igazságot találjunk, csakhamar azonban a kétség és támadás a morál ellen is fordul, eleinte a hagyományos fogalmazása ellen, végül pedig alapgondolatának tagadásáig menve. Ha minden körülöttünk és bennünk bizonytalan lett, legalább úgy látszott, megmarad az ember mint egész, az ember mint személyiség, de hogy maradhasson meg, mikor az

élet minden tartalma felületessé vagy legalább kétségessé válik? A valóságban csak pontosabban kell valamit megtekintenünk, hogy észrevegyük, hogy minden kétség és vita az élet ama vélt oszlopára vonatkozik és hogy létünk egészével mi is kérdéssé váltunk.

Az ilyen felbomlása vagy legalább is megrendülése minden szilárd nagyságnak a magasra kifejlődött kulturát nagyon vigasztalan helyzetbe juttatja. Számos erő van itt és foglalkozást keres, kellő megkötést azonban és biztos irányt nem találnak, így tehát kiömlenek a bizonytalanságba és ürességbe s az életből csak merő életvágy, homályos élethajhászás marad. Ez olyan állapot, a hol egy szabadon lebegő reflexió nyeri meg a tért és az alkohol erejét tulajdonítja magának, a hol a ragyogó technikai képesség, a bámulatos formai virtuozitás a tartalom erős hiányával jár együtt, a hol mindent kimondhatunk, a mit mondani óhajtunk, a hol azonban jelentékeny tapasztalatok hiányában nincs semmi igazi mondanivalónk. Így az a veszély fenyeget, hogy életünk és cselekvésünk merő játékká változik, olyan játékká, a mely talán izgat, de nem lehet benne semmit nyerni.

Gondolni kell az emberiség szétforgácsolódására is, a mely az élet ilyen szétbomlásából kell hogy keletkezzék. Mivel ebben az individuumok természetes módjuk, életbeli helyzetük és foglalkozásuk szerint különböző pontokon foglalnak állást és különböző irányokat követnek, bekövetkezik a szektákba és pártokba való elkülönülés, minden problémának a párt szem-

pontjából való kezelése, a belső közösség eltűnése, a lelki elszigetelődés veszedelme a külső érintkezések minden sokasága mellett. Ha nem enyhítené az évezredek munkája által létrehozott szellemi atmoszféra a konfliktusokat és nem rejtené el a közös nyelv a dolog lényegében való elkülönződést, akkor nem lehetne benne kétség, hogy ma belsőleg különböző világokban élünk és hogy ezek a világok mind jobban meghasonlanak és összeszűkülnek, míg végül mindenki a maga privát-világában él. Semmi sem hajt kényszerítőbben a szellemi anarchiából kifelé, mint az ilyen belső elszigetelődés, a melyet az reánk ró.

A szellemi élet belső színvonalának elkerülhetetlen sülyedése is, a mely az ilyen helyzetből származik, nem sokáig marad elviselhető. A szellemi élet az emberiségnél nem kényelmes tulajdon, úgy kell magát felküzdenie a természettel és az emberi lét apró erőivel szemben az önállóságra és ezt az önállóságot folytonos feszültségben kell megőriznie. De hogy tehesse ezt, ha olyan nagyon meghasonlik magamagában, ha sehol sem lép tiszteletet parancsoló fenséggel az ember elé, hanem alapjában véve az ember véleményére és hajlamára van alapítva. Hogy az élet a tartalmasba és nagyba emelkedhessék, nemcsak mindent befoglaló, mindent megelevenítő, mindent összekötő célra van szüksége, hanem mint a testi szervezetnek, bizonyos akadályokra is van szüksége, melyek szabályozzák menetét. Áma szellemi anarchia azonban nem ismer sem célt, sem semminemű akadályokat; nem kell tovább magyaráznunk, hogy

ezen az úton nem lehet tovább jutni, hogy a szellemi válságnak, ha nem talál ellenhatást, bomlásban kell végződnie. Innen nézve teljesen érthetővé válik, hogy mikép mutatkozik a mi korunk az átlag szélességéből tekintve, mint a hitetlenség kora, nemcsak a dogmákban, hanem magában az életben való hitetlensége is, mint olyan kor, a mely a kicsinyítésben és a tagadásban tölti kedvét és a melyben az ember minden technikai képessége mellett alantosan gondolkodik lényének magváról, mint olyan kor, melyre az élet nagyságáról és gyönyöréről való minden szóbeszéd mellett a valóságban a mély elkedvetlenedésnek és egész létünk értelem nélkül valóságáról való érzésnek nyomása nehezedik.

De bármi nagyra vesszük mindezt, ez még nem egésze korunknak. Ha nem hatna benne ennél több, hogy végezhetne olyan nagy munkát és hogy szárnyalhatna túl ebben annyira minden előző kort, hogy lehetne olyan hatalmas életösztöntől, olyan pihenést nem ismerő törekvéstől eltelve, a melyet magunk körül látunk? Még az is, hogy azokat a bajokat, azt a szétforgácsolódást, azt a bizonytalanná válást oly fájdalmasan érzi, az is eléggé nyilvánvalóan bizonyítja, hogy ama helyzet nem kerítette teljesen hatalmába. A valóságban minden bonyodalom közepette fennáll és növekszik az a benyomás, hogy a kor minden harcza és zürzavara mögött lényegesebb élet áll, a mely önmagát keresi bennük és épen ezzel erőt és szenvedélyt önt beléjük, a mely persze még nincs meg elegendő mértékben és a mely a korlátot

még inkább érezteti mint leküzdi, a mely egyelőre mint egy szellem lebeg a vizek fölött a nélkül, hogy az alkotáshoz hozzá tudna jutni.

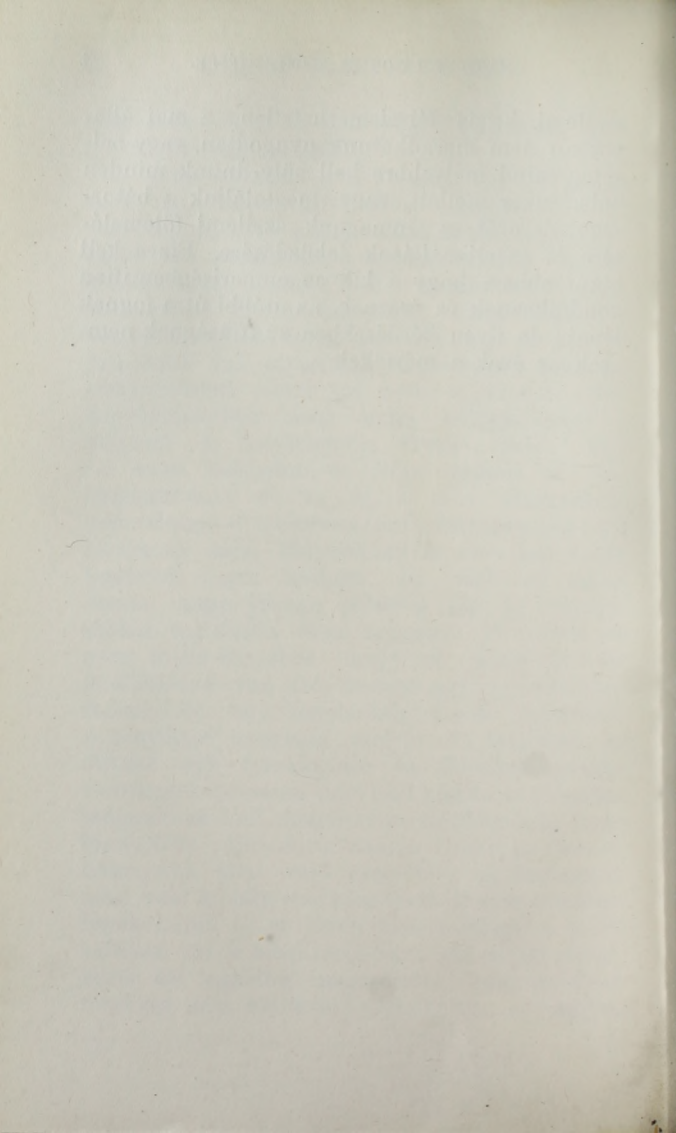
A mult megoldásai számunkra elégtelenné váltak. De nem azért, mert — a mint a régiért való pártbuzgalom ránk akarná disputálni — kiveszett belőlünk az érzék az igaz és a nagy iránt, hanem mert a szellemi élet világtörténelmi helyzete olyan követeléseket támaszt, melyeknek a hagyományos megoldások, a hogy fennállanak, nem felelnek meg. Az ellentétek például, a melyektől szenvedünk, bizony nem maiak és nem tegnapiak, minden fontosabb szemlélet világosan felfedezi őket az évezredek munkájában. De kiegyenlíthetetlen ellenmondásokká ezek a mi számunkra nőttek, a kik már a történelmi gondolkodásmód kifejlődése révén is, élesebben látjuk az életalakításokban a sajátlagost és megkülönböztetőt és a kik, hála az egységre való erősebb vágynak, nem érhetjük be, mint a középkor, a különbözőnek merő egymásmellettiségevel és egymásmellé való sorolásával, hanem szükségszerűleg belső összefüggést követelünk. Nem annyira a mi képességünk lett kisebb, mint inkább a feladatunk nagyobb és az élet feloldása, disszocziálódása azért foglal tért, mert egyelőre nincs ahhoz a feladathoz elég erőnk. A feladat azonban nem jön kívülről, hanem saját lényünkben ered és ezzel ennek a lénynek nagyságáról tanuskodik. Az akarásunk és képességünk közti aránytalanság szembeszökő, de az akarásnak is a mérlegbe kell jutnia, a mennyiben becsületes és erőteljes. És ilyen akarásban nincs a jelenben hiány.

Óvakodjunk tehát attól, hogy lekicsinyeljük a magunk korát azért, mert belsejében oly kevésbé késznek tűnik fel és oly sok ellenmondást hord magában. Semmiféle előbbi kor nem fejlesztette ki olyan nagy bőséget a lehetőségeknek és nem tette őket annyira egymásra hatókká, semmiféle kor nem vette fel az életproblémát olyan széles kiterjedésben és nem bánt vele oly tudatosan, mint a mienk. Előbbi koroknak annyiban könnyebb dolguk volt, mert minden kételkedés és küzdelem érintetlenül hagyott egy bizonyos alapot, tehát valamennyi egy közös téren belül maradt. Ha ma a megrendülés se hagy érintetlenül, akkor ez nagy részben onnan ered, hogy mi minden gondolkodást és cselekvést öntevékenységre és saját tapasztalatra akarunk alapítani és ezért nagyobb igényeket támasztunk. Nem szabad alábecsülni a horizont szélességét s a szabadságot sem, a melylyel ez a kor mindenkinek megengedi, hogy a saját útját keresse, nem szabad alábecsülni korunk erős vágyát az élet kimélyítésére és megszilárdítására, sem a nagy fogékonyságot, a melylyel mindannak elébe megy, a mi azt igéri, hogy a bonyodalomból ki tudja vezetni. Félreismerhetetlen az átalakulás is, ha eddigelé e főmozgalom a szélesség irányában haladt, most láthatólag fokozódik az egység és koncentráció utáni vágy, az egész és belső ember problémái újra elemi erőre jutnak és áthatják az egész kulturvilágot. Csak meg kell ragadni ezt a mozgalmat és tőlünk telhetőleg tovább kell fejleszteni; bizni lehet abban, hogy az ember visszavettése lényének legmélyebb

magvához végül az élet megifjodására és megerősítésére fog szolgálni.

A mire azonban mint célra fog törekedni, az a bonyodalom mivoltából teljesen nyilvánvaló: semmi esetre sem kerültek az életnek csupán különböző értelmezései egymás mellé, hanem az élet maga is különböző áramlatokba bomlott, önmagában is meghasonlott. Ezen csakis a bonyolultságnak fölébe kerekedő élet elérésével juthatunk túl, olyan élet elérésével, a mely az elszóródásnak ellene tud hatni és minden egyes képződményben meg tudja különböztetni a helyeset a helytelenről. Ilyen célra kell az adott helyzeten át előre hatolni és felkapaszkodni; de az új, a mire törekszünk, nem érhejné el, a mit remélünk, ha eredetileg nem tartoznék saját lényünkhöz és nem lett volna kezdetről fogva hathatós. Új csak az lehet benne, hogy jobban előtérbe lép és erőteljesebben foglalódik össze egészszé. E mellett itt nem többé-kevésbé megfelelő kombinációk felállításáról van szó, hanem egy tényállás felfedezéséről, egy ténybeliség feletti döntésről. A tényállás azonban, melyet itt keresünk, az életnek egy összefoglaló és fölényes egészbe való összekapcsolása, nem hull készen az ölünkbe, magunknak kell magunkban előidézelnünk, hogy biztosakká válhassunk benne. Csakis az életnek önmagunk által való eszmélése és önmagunk által való kimélyítése készítheti itt el az utunkat. Igyekezzünk tehát ilyen öneszméléssel a merő kritikán túl a felépítésig jutni. Az eddigi elmélkedés azt legalább megmutatta, hogy az ilyen törekvés nem hiábavaló vállalkozás; egy súlyos

szellemi krízis félreismerhetetlen, a mai állapotban nem maradhatunk nyugodtan, vagy belsőleg mind mélyebbre kell süllyednünk minden külső siker mellett, vagy megtaláljuk a bátorságot és erőt az önmagunk szellemi fölemelésére és az ellenállások leküzdésére. Bizva kell bizni abban, hogy a kik az emberiségben ifjan gondolkoznak és éreznek, az utóbbi útra fognak lépni; de ilyen kérdésekben az ifjúságnak nemcsak az évek a mértékei.

KISÉRLET EGY FELÉPÍTÉSRE.

A szellemi élet alaptermészete.

Új élet megjelenése az ember számára.

Az öneszmélés kiinduló pontja az a kérdés, hogy kell-e, vajjon az ember élete teljesen a természetben belül folyik-e le, vagy pedig a természetben felül fejlesztett-e egyéni sajátosságot. Abban ugyanis nem lehet kételkedni, hogy az ember belsőleg is legelső sorban a természethez tartozik: a természet nemcsak kívülről veszi körül, hanem mélyen belenyúlik lelki életébe is. Mert a lelki élet is nagyjában véve a meglévő elemek egymásmellettiségének és kölcsönös vonatkozásainak merő darabja, a hogy ezeket az elemeket a természeti történés mutatja. Mint ilyen alapjában véve érintkezés a környezettel, minden indíték kívülről jön és kifejlehet minden hatás. De ha az ilyen történés befoglalja is életünk szélességét, minden pontosabb szemlélet, az emberi állapot minden beható vizsgálata megmutatja, hogy lelki életünk nem merül ki abban a történésben, hogy minden fő-kifejlésében, a megismerésben, az érzésben és törekvésben áttöri az ott megadott keretet és különleges sajátosságot mutat a merő természettel szemben. Még pedig nem csupán

az egyesnél, hanem az emberek együttlétében és a közös munkában is.

A megismerés a természet birodalmában egyes benyomások összekapcsolása (asszociálása), ezeknek a benyomásoknak a megtartása és felhalmozása bizonyos összeszövődést és bizonyos fajta tapasztalatot ad; ebben különböző fokok lehetségesek s az állati élet szemlélete azt mutatja, hogy a lánczolatok a lények felfelé emelkedésében kiterjedtebbekké és összebonyolódottabbakká lesznek, hogy ezzel az intelligencia egyre nagyobb szerepet kap. A mi azonban ebben elérhető, azt mind széles szakadék választja el a gondolkodástól, a mely az emberben ehhez az asszociatio folyamathoz hozzájárul. Mert a gondolkodás felé való fordulatban az ember elszakítja magát környezetétől és egyuttal mindennemű merő benyomáson felülállónak mutatja magát. Mint gondolkozó lény szembehelyezheti magát egész környezetével és mérlegelheti ehhez való viszonyát, lelke ebben belső függetlenséget tanúsít és képességet arra, hogy önmagából mozgásokat merítsen fel. Így a tudomány is, mint közös munka eredménye, gyökeresen különböző a képzetek tömkelegetől, melyekben a mindennapi élet lefolyik. Csak a mennyiben az emberiség gondolkodásra alapítja életét, csak annyiban lesz az az élet az ő műve, míg a képzetek alkotása váltakozó kapcsolataival akarát nélkül ide-oda dobál bennünket és függő voltánál és véletlenséggel fogva sohasem tud a kulturélet hordozója lenni. Ilyen önállóságra azonban a gondolkodás csak akkor juthat, ha a merő egymásmellettség

állapotát átlépi, összefoglaló tervet alkot és minden egyes elemet átfoglal vele, ezeket belsőleg összetartja, az egész területet tagolja és fokokra osztja. Így egy fogalom alkatrészei, az úgynevezett ismertető jelek egy összefoglaló egység uralma alatt kölcsönösen meg kell hogy közelebbről határozzák magukat, így keletkezik egy rendszer rendje, a munka nagy komplexumait teszi lehetővé és minden egyes helyen érvényesíti az egésznek gondolatát. Az élet itt teljesen más strukturát mutat, mint a merő összeillesztését. Végül a gondolkodás annyiban is új életállapotról tanuskodik, a mennyiben teljes világossággal az önmagukban létező dolgok birodalmát alkotja meg a subjectumból és annak helyzetéből, olyan birodalmat, a mely egyelőre mintegy idegenül áll szemben az emberrel, a mely felé iparkodni, azt magának alávetni azonban az ember nem szünhetik meg. A dolgokra való törekvés ilyen irányában az életnek a merő állapotbeliség fölé emelkedése nyilvánul, egy önmagában való kiszélesedés. Mindig szeme elébe tartották az emberiségnek, hogy a dolgok örökre el lesznek előle rejtve, mindazáltal mindig újra visszatért a velük való törődésre, ügylőszik nem mondhat le róluk tartósan. De még a lemondás is, mely abban a tudatban történik, hogy képzetkörünkön túl van egy nekünk hozzáférhetetlen igazság, lényegesen más intellektuális alkatot jelent, mint a merő képzetmechanizmus.

Hasonló továbbmozgást mutat az emberi érzés is. Ez nem maradt az érzéki izgalomhoz kötve, mint az állati lelki világban, belülről is létre-

hozzuk a lélek saját mozgásaiból és ha az ilyen érzelmeknél valami testi is együttlendül, a merőben érzékiektől gyökeresen különbözők maradnak. Mily messzire eltávolodott gyakran a boldogságra való emberi törekvés az érzéki jóllétől, mily gyakran helyezkedett ezzel egyenesen szembe! Így aztán az érzelem nem merül ki bennünk az élvezet és a fájdalom egyes ingereiben; a hatás és alkotás ellenkezőleg az élet összállapotára törekszik, a megelégedettség a boldogság állapotára stb., s ez az összállapot visszahat az egyes élmények értékelésére s ilyen vagy olyan értéket ad nekik. Az ember boldogságának nem a neki jutott élvezetek mennyisége a mértéke. Zord, külsőleg örömtelen korokban is tudtak az emberek életüknek örülni, míg a mi saját korunk bizonyossága szerint az élvezetek leggazdagabb bősége sem óv meg a belső ürességtől és a mély rosszérzéstől. Végül az érzelem felszabadíthatja magát az individuum állapotához való kötöttségtől, a szeretetben és szánalomban részvételt fejleszthet ki mások hogylétében, örömet meríthet valamely ügy haladásából is. Így lettek a szeretet és szánalom nagy világvallások mozgató erőivé, az ügyön való belső örvendezés nélkül az emberi munka sohasem érte volna el azt a nagyságot és hatalmat, a melyet tényleg elért. Így tehát a mi legtulajdonabb sajátjának tűnik fel, épen az utalja az embert kicsiny énjének fölébe.

Hasonló mozgalmakat mutat a kívánság területe. Az ember akarásában a törekvés fölemelkedése mutatkozik a természeti ösztön sötét

kényszere fölé, a cselekvés önállóságot és fölényt nyer mindazzal szemben, a mi kívülről befelé hatol. Ilyen önállóságot nyer az emberi közösség a kultúra kifejlesztésében a merő természettel szemben. Mert amannak az a sajátsága, hogy az ember nemcsak elfogadja sorsát úgy, a hogy épen véletlenül adódik, hanem hogy maga igyekszik elkészíteni, hogy önmagából kiindulólág követeléseket támaszt és képes azokat keresztülvinni. Az ilyen önállóvá válás azonban megkívánja az egyes törekvéseknek belső egységbe való összefoglalását, e törekvéseknek nem szabad egymáson át és egymás mellett haladni, hanem alá kell magukat rendelniök egy egyetlen főcélnek, az ebben elért eredmény a mértéke minden egyes vállalkozás állásának és jelentőségének. A hol államban és társadalomban együtt dolgozunk, ott is az egyes eredmények sokaságán felül megvan az iparkodás egy összállapot előidézésére, a melyben az ember mint egész megelégedettnek és boldognak érzi magát; az olyan törekvések, melyekből hiányzik egy ily összállapot eszméje és reménye, sohasem nyerhetik meg az egész embert. Ezt elég nyilvánvalóan mutatják a jelenkor vallási, politikai és szociális harczai. A legfőbb jó pontosabb fogalmazásának kísérletében ismét egy kívánság nyilvánul, hogy subjektív hogylétünk-ből kiemelkedjünk és több belső szélességet adjunk az életnek. Mert a boldogság, mint az ember merő jólérése, akár ha az összesség jólérése is, tulságosan szűknek és kicsinek tünik fel előttünk; a szellemi munka minden nagysága megegyezett abban a törek-

vésben, hogy fölülemelje az embert a merő élvezetről vagy a merő haszonról való gondoskodáson és olyan czélt tűzzön ki életének, a melyen önmagát fölemeli és valami nagyobbát csinál önmagából.

Igy a tervékenység mind a három oldala a belső élet önállóvá válását mutatja, egy egészbe való összekapcsolást, az emberi állapotiság fölébe való emelkedést. Mindez nyilvánvalóan nem a természet továbbfolytatása, hanem szakítás a természettel, egy más kiindulópont megragadása, sőt az élet megfordítása. A mi itt célok és utak, erők és mozgalmak dolgában láthatóvá lett, az az egésztől egészre való hatásával, bensőségével és öntevékenységevel a természettel szemben egészen új fajtájú, az mint érthetetlen rejtély kell hogy belőle végre feltünjék. Ígytehát mindebben együtt nem lehet félreismerni egy új életfokot. Hogy az a fok az egyes embereknél, népeknél és koroknál, sőt az emberiség egészénél mennyiben válik valóssággá, ez megint külön kérdés, mely meg lehetős sok bonyodalmat okozhat. De minden ilyen bonyodalom sem teheti kétségessé egy új élet megjelenésének tényét. Hogy ez az új élet egészen sajátzerű mivoltával kevésbbé egyszerűvé alakítja a valóság tekintetét, az nem szolgálhat kárául. Mert nem az ember számára való lehető legnagyobb egyszerűség, hanem az igazság a célunk és az igazság igazság marad, még ha kényelmetlen is. Mit gondolnánk egy természetkutatóról, a ki a jelenségek egy csoportját félretolja és figyelmen kívül hagyja csak azért, mert a fogalmak és tanítások hagyo-

mányos schémájába nem illeszkedik bele elég türelmesen?

Hogy kell most már ezt az új életet mint egészet érteni? Keresése leghamarabb azáltal találhatna meghatározott irányt, ha a lelki élet összes eredményei a természeti fokon elhatároltatnának és aztán az új sajátosság ebből mérlegeltetnék. Azok az összeredmények azonban könnyen beláthatók. Bármilyen sokféle formákat és különböző magassági fokozatokat mutat a lelki élet a természeti fokon, feladata mindig arra korlátozott marad, hogy a természetes lét fenntartására szolgáljon a létben és a nemben; minden intelligencia, ravaszság és ügyesség, bármennyire bámulatra kényszerít is gyakran, nem haladja túl az ilyen önfentartás határait; a mit az állati világ egyes életmozgásai az ettől való felszabadulásra való törekvés dolgában tartalmaznak, az nem egyesül egészszé, nem alkot saját kört és nem vezet új életre. Így itt a lelki tevékenység csak egy darabja egy természetes életproczesszusnak, mint ilyen mindig kifelé fordulva marad, valamit kell érte tennie, nem pedig önmagától valami munkát elvégeznie. A történés itt nem emelkedik egy közben-történésből egy belül-történésbe. Éppen ez ment végbe, persze nem az emberi élet átlagában, hanem legalább az emberi körön belül. Itt az élet önmagához tér, mintegy szunnyadó állapotból teljes ébredésre jut, egyúttal elviselhetetlennek érzi azt a teljes hozzákötöttséget valami külsőhöz és idegenhez; önmagán akar megállani és önmagában akar elfoglalva lenni. Ezt azonban nem teheti a nélkül, hogy ne

álljanak be összképében tekintélyes változások és továbbképzések; azzal az önmaga felé fordulással olyan útra tért, a mely új tájakra vezet, melynek célja egyelőre a messze távolban van.

Az ilyen célra való törekvés semmi esetre sem érheti be a szellemi tevékenység közönséges fájával; kényszerűen kiszoríttatik belőle. Mert ez a lelki erőt csak egy oly tárgyon eleveníti meg és bizonyítja, a mely mint valami idegen áll vele szemben; a subjektumnak olyan objektummal van dolga, a mely rajta kívül van. Így iparkodunk a körülöttünk levő természetet a gondolkodásban tükröztetni, így javítjuk meg a viszonyokat magunk körül, így lépünk egymás között az érintkezés és a verseny különböző vonatkozásaiba. Ezen az úton a lelki erők mind tovább fejtik ki magukat. A meddig azonban a tárgy kívül marad, az élet meg van hasonolva, nem tér vissza önmagához és nem változtatja át a megmérhetetlen munkát önmaga számára való nyereséggé. Mindez az izgalom és erőfeszítés nem eleveníti meg a lélek egészét, nem keletkezik a bensőség birodalma és a birodalomnak növekvése. Egyúttal azonban az életnek ilyen meghasonlása merev korlátokat szab minden munkának. Az olyan kutatás, melynek tárgya mindig kívül marad, sohasem eredményez valódi megismerést, benső jártasságot a dologban, a mit elér, az csak arra szorítkozik, hogy sok ismeretlen mennyiséget egyetlen egy ismeretlenre vezet vissza, a mi a dolgot egyszerűsíti ugyan, de nem oldja meg a rejtélyét. A míg továbbá a többi embereket mint

kívül levőket tekintjük és úgy bánunk velük, az együttlét viszonyaiban sok mindenféle megváltozhatik és megjavulhat, de valódi közösség, valamint az embernek és az emberiségnek belső felemelkedése ezen az úton nem érhető el. Életünk így szűk hatások közt merevednék meg, ha az erő és a tárgy meghasonlása nem volna valamikép legyőzhető; de hogy lehetne másképp legyőzni mint azáltal, hogy a tárgy maga belevonatik az életfolyamatba és az erő valamint a tárgy egy összefoglaló egészben találkoznak?

Hogy valami afféle meggy végbe az ember birodalmában, abban nem lehet kétség. Legnyilvánvalóbb a morálban és az embernek emberhez való viszonyában. A kötelesség eszméje csak azáltal jön létre, ha fölveszszük a törvényt saját akaratumkba és életünkbe, mert egy kívülről reánk rótt parancsolat csakis a jutalom és büntetés kilátásba helyezése által lenne határozó, ez pedig elkerülhetetlenül szétrombolná a cselekvés morális jellemét. Így tehát itt oly viszony keletkezik, a mely mindkét oldalával az életben belül fekszik. Továbbá nem lehetséges igazi szeretet, ha tárgya, akár egyén, akár egy nagyobb egész, nem vétetik fel saját életkörünkbe, ha nem zárjuk bele saját lényünkbe. Csak a mikor ezzel a látszólag idegen belső jelenlétet kap, csak akkor következhetik be a megszabadulás a kicsinyes éntől és saját lényünknek kiszélesedése. Minden jog is, a mely több mint külső formula, a másik emberbe való beleilleszkedést kíván, a dolognak az ő szempontjából való szemlélését. Különösen a művészet mutatja meg nyilvánvalóan, hogy az alkotás-

nak különböző alakulásai vannak, de a legmagasabbat csak amaz ellentét legyőzése engedheti elérni. Mert a művészet nem merő visszahadása egy kívül levő tárgynak, nem is merő öntükrözése egy esetleges subjektivitásnak egy máskülönben lélektelen környezetben, hanem az alkotás itt átfogja a subjektum és az objektum ellentétét, a tárgy a lélek talajára helyeztetik és itt találkozik az alakító erővel; azzal, hogy mindkettő összetalálkozik, kölcsönösen áthatja és fölemeli egymást, egy sajátos ország keletkezik, a mely végtelen sok újat hoz és mégis a szellemi életben belül marad. Valódi megismerésre sem lehet még törekedni sem, míg a tárgy mint valami idegen kívül marad, nem megy hozzánk tartozó számba, úgy hogy a körülváló fáradozással saját lényünket keressük. Így az a hatalom, a melylyel a megismerésre való törekvés a lelket meg tudja ragadni, biztos bizonyossága annak, hogy a tárgyak birodalma valamiféle benső viszonyban áll velünk.

A tárgynak ilyen elsajátításában az életnek nagyobb szélessége jelenik meg. De ezzel a szélességben való képződéssel, ha termékeny akar lenni, egy mélység képződése kell hogy egyútt járjon. Az erő és tárgy nem léphetnek eredményes kölcsönhatásba a nélkül, hogy egy egész ne fogja be őket és ennek az egésznek nem szabad üres térnek lennie, a melyben azok csak összetalálkoznak, hanem fölényes képességnek kell lennie, a mely összehozza őket egymással és egy egyetlen életbe kapcsolja össze. Ilyen képesség azonban nem lehetséges a nélkül, hogy az élet önmagában fokokra ne ossza

magát és ne nyerjen ezzel mélységet ; képe ezzel úgy alakul, hogy egy egész törekszik fel benne, a mely az erő és tárgy ellentétének kifejlődésében és leküzdésében saját tökéletességét keresi. Az élet itt két réteget mutat : az egyikben egész, mely egyelőre teljesen meghatározatlan és inkább az életre való vágy mint a teljes élet maga, a másikban erővé és tárgyra való különválás, egy egymásmellettség, a melynek a szoros összekapcsolódáshoz és kölcsönös áthatódáshoz szüksége van arra, hogy amaz összefoglaló egész átfogja és továbbképezze. Az élet ezzel levésben és folyamatban levőnek van felfogva, még azután kell önmagát kiképeznie. Csak mikor a különböző rétegek és oldalak kölcsönösen továbbhajtják és egymásközt fokozzák egymást, csak akkor következik be az egésznek összefoglalása, egy belső összecsukódás, az életnek megszilárdulása önmagában, az öntevékenységre és eredetiségre való fölemelkedés, a folytonos haladás a vázlattól a teljes alakig. Az ilyen haladás elsősorban attól függ, hogy az összefoglaló alaptevékenységnek legyen kimondott jellege, megkülönböztető sajátossága ; mennél inkább adhat biztos alapot az életnek, annál inkább szerezhet az ellenállásokkal való tisztázódásban tapasztalatokat s világos utakra térítheti a mozgásokat. A történés minden különfélesége által így keletkezik egy maradandó alap kiképzése, egy lényegnek kiképzése, nem túl a tevékenységen, hanem rajta belül. Ezzel az élet eljut oda, hogy egészen önmagában áll meg.

Az ilyen fordulatban az élet nem kifelé, ha-

nem önmaga felé van fordítva és önmagával van elfoglalva, nem kifelé való eredményre törekszik, hanem saját tartalmának teljes kiküzdésére, nem csupán egyes feladatai vannak, mindenek előtt mint egész jelent feladatot. Így értve az élet nem tűnhetik fel mint az egyes pontok mérő tulajdonsága, mint olyasvalami, a mi ezekből indul ki, hanem önállóságra jut velük szemben. Ennyiben lehet életfolyamatról beszélni, csakhogy a folyamat fogalmától távol kell maradnia a mechanikai befolyás képzetének. Ahhoz mindenesetre ragaszkodni kell, hogy olyasvalami megy végbe bennünk, a mi fölötte áll a mérő pont érdekeinek és helyzeteinek, a minek nem kell az érdekek és helyzetek által közvetítettnie, hanem a mi nálunk közvetlenül hatásossá válhatik. Ennek a fölötte álló valaminek persze saját életünkkel kell válnia és ez csak akkor lehet, ha egyszer lényünk benne gyökerezik, azután ezt a lényt megragadjuk és teljes tulajdonunkká tesszük; ez azonban életünk súlypontjának áthelyezését jelenti, teljes fordulatot a kezdőállapottal szemben. Ez a fordulat nem hoz merőben formális eltolódást, az elrendezkedés új nemét, hanem lényegében új életet, olyat, a mely elsősorban önéletnek nevezhető, olyan életet, a mely nem az egyes pontok között folyik le, nem a subjektum és objektum, erő és tárgy ellentéte közt mozog ide-oda, hanem a mely egy egésznek önkifejtésévé válik s ezzel tartalmakat és értékeket tud létrehozni. A midőn most már az élet önmagában mélységet alkot és egy uralkodó középpontból kiindulva az egész terjedelem át-

lelkesítésére hat, ezzel keletkezhetnek és nyernek értéket olyan nagyságok, mint érzület, meggyőződés, jellem, személyiség. Ebben olyan szellemi bensőség keletkezik, a mely a subjektum és objektum ellentétének befoglalásával a legnyilvánvalóbban különbözik a merő subjektum bensőségétől. Mert az kiesik a dolgok kapcsolatából és a merő állapotiságban marad, most ellenben tartalmat fejleszt ki és szilárd életállagot képez. Az élet önmagában léte és subjektív érzés gyökeresen különböző dolgok. Mint az önmagában-lét kifejlődései, mint ennek önyilvánulásai kapnak az igaz, a jó és szép fogalmai szilárd talajt, világos értelmet és összefüggést egymás között; mint ősjelenségek állnak elő, melyek leírhatók és analizálhatók, de nem vezethetők le. Nyilvánvalóan megmutatkozik bennük, hogy az életnek önmagához való fordulában a leggazdagabb tartalmú eredeti mélység nyílik meg. Mindez együtt bonyolult szövevényt hoz létre, egy nagy összefüggést, sőt egy élet fölépítését teljesíti be. Így a szellemi élet mint a bensőség életképzése jelenik meg, olyan életképzés, a melynek kívülről nincs semmi határa kitűzve, hanem a mely mindent, a mi vele találkozik, belevon a maga képzésébe és a mely belülről kifelé is végtelen fokozásra képesnek látszik. Egy önmagában-lét ilyen kifejtésével a lelki élet önállóságra jut a merő természettel szemben, ekkor nem egy darabja többé egy értelmetlen ösztönzésnek, ekkor keresni lehet a létnek földerítését és kérdezősködni lehet az élet értelme és értéke felől.

Ember és mindenség.

Az ilyen további felderítéshez mindenképp előttről szükség van annak tisztázására, hogy az élet e fordulata, egy világnak felépítése az emberben hogy viszonylik a valóság egészéhez és hogyan kelhet ki benne. Az életnek amaz önmagában való léte semmi esetre sem lehet az emberalatti természet terméke, hiszen elég nyilvánvalóan kiderült, hogy ama fordulat nem egyszerű többletet, hanem valami tökéletesen újat, sőt egyenesen ellenkezőt hoz, hogy megfordulást tartalmaz, még pedig egész az élet alapformáig, legbelsőbb szövetéig; az ilyen megfordulás semmiképp és sohasem támadhat lassankénti fokozásból. Így az embernek kellene a rá nézve sajátos vonásokkal az új élet teremtményének lennie, azaz az embernek, a hogy a tapasztalat állása felmutatja. Ebben az állapotban azonban a sajátos sokkal inkább bele van gyökerezve a természetbe, semhogy el tudna tőle oldódni, egészbe tudná magát foglalni és mint ilyen egész új utakra tudna lépni. E mellett ez a hatás, a melyet a merő ember előidézt, mindig az emberre volna irányítva és az ő hogylétének kellene szolgálnia; ez azonban egyenesen ellentmond a szellemi munka jellemének. Mert ennek minden elágazásában benne van az ösztönzés, hogy az embert a merőben emberi állapotából és merőben emberi köréből kiemelje, neki minden cselekvésnek az emberi jólétre való iránya túlságosan szűk, az embert képesnek mutatja arra, hogy harcot kezdjen

saját neme ellen, a mely túlságos kicsinynyé, sőt elviselhetetlenné válik számára. A kutatásnak minden igazságra való fáradozása ilyen harcz volt a merőben emberi szűkkörűség keresztültörésére, vágy a mindenség szélességéből és mélységéből való élet után. Ilyen vágy helyeztette az ideák világát, mint az önmagában található igazság világát szembe az ember cselekvésével, ez kerestette Spinozával és Hegellel a gondolkodás saját mozgásában a minden emberi önkénynek felette álló kozmikus tárgyias-ságot, ez nyittatott Kanttal a morál birodalmában egy az ember minden különösségének felette álló birodalmat. A szellemi élet fokozatán a cselekvés messze átlépi a merő ember fentartását és ápolását, sőt nem riad vissza attól sem, hogy a legkeményebb ellenmondásba kerüljön vele. Avagy van-e e nélkül morál, van-e kötelesség-eszme? És van-e ebben nagyság, a mely ne tartalmazná a kicsiny én alárendelését, sőt feláldozását? Egyáltalán a szellemi élet kiképzése annyi fáradságot és munkát okoz, annyi veszedelembe és kétségbe bonyolít, hogy a merőben emberi jólétre való gondoskodás sem előidézni, sem fentartani nem tudná folytonos akadályok ellenére. Szemmelláthatólag itt valami mozog, hat és alkot az emberben, a mi kényszerű erővel üzi ki életének legközebbi faja fölé; az ő saját hiányos és ingadozó akaratából ez a kényszerűség bizonyosan nem származik.

Azt is figyelembe kell venni, hogy a szellemi élet mint a merőben ember műve az egyes ember műve is volna; mint ilyen elkerülhetetlenül különbözőkép alakulna különböző helye-

ken; ez az egymást keresztező mozgások sokaságát eredményezné, de sohasem olyan igazságot, a mely az egyeseknek fölötte áll és minden elismerésüketköveteli, sohasem eredményezné a munka belső közösségét és egy közös világot. Az ilyen világ után való vágy azonban nem csak utólag keletkezik, hanem eleve benne hat minden szellemi alkotásban, midőn az individuum véletlenségét le akarja győzni és a dolog kényszerének engedelmeskedni akar.

Láttuk, hogy minden szellemi élet az élet továbbhaladását, meglévő ellenmondások legyőzését, — átképzést és fölemelést tartalmaz. Ha merőben az ember műve ez a többlet, akkor a dolgokra nézve meghamisító hozzátétel, akkor a vállalkozás az üres levegőben lebeg, a képzelt eredmények merő képzelődések. De tudnának-e ilyen képzelődések annyi új erőt létrehozni, tudnának-e az élet alapszerkezetét annyira megváltoztatni, a hogy észrevettük és a hogy élet és jog, kutatás és művészet világosan szemünk elé állítják?

Mint a dolog magva ezek után ez áll elő: az ember körében keletkezik egy mozgalom, a mely az embert alapjáig akarja átalakítani, a mely kemény konfliktusokba juttatja egész eddigi természetével, a mely nevezetesen arra megy ki, hogy az életet eloldja egy egyetlen lény sajátosságától és önmagában olyan életté alakítsa, a mely mindent, a mi csak megvan, átfoglal és el akar sajátítani. Nem kemény, elviselhetetlen ellenmondás-e, hogy a mi mint önálló valóság lép fel, a mi hatalmat akar az emberrel szemben gyakorolni és őt alapjában véve át akarja

alakítani, ennek a merőben embernek a munkája? Így kényszerüleg egy fontos lépéssel jutunk előre: az előadott bonyodalom csak azzal oldható meg, hogy abban az új életben elismertetik egy az embernek felette álló valóság feltámadása, egy olyan valósága, a melyben neki része jut, a melyet ő azonban nem hoz önmagából elő; a változás akkor azt jelenti, hogy egy alkotó életfolyamatba helyeztetik és ezzel elsajátíthatja, a mit ez az életproczesszus tartalmaz. A szellemi életben most már olyan világ-folyamatot kell elismerni, a melyben a mindenség mint élő egész mutatkozik meg és egy mélység kiásásával a meglévő állapotnak átalakítását hozza létre. Az ember körében ez a mélység úgy tűnik fel, mint a mi még csak lassankint emelkedik, de valami teljes-tökéletesen új nem emelkedhetik fel a nélkül, hogy saját oka ne legyen; az egész felé és az élet önmagában való léte felé való mozgás nálunk, a korlátozott és szétszórt egyes lényeknél nem jöhetne létre, ha a valóság nem képezne egészet és nem élne az egészből való életet; kell hogy fennálljon egy az embernek fölötte levő szellemi élet, ez pedig kell hogy meg tudjon nyílni az ember előtt, sőt hogy saját lényévé tudjon válni.

Ugyanis abban ismerjük fel most a nagyot, a mi életünk jellemét meghatározza, hogy egy mindenség-élet az emberre nézve teljesen jelenlevővé, saját és eredeti életévé tudjon lenni, hogy létének súlypontja oda át tudjon helyezkedni. Már most az emberi élet alapviszonyaként a valóságnak benne jelenlevő önmagában

létéhez, a mindenség benső életéhez való viszonya tűnik fel, nem mint valami idegenhez, hanem mint saját lényéhez való viszonya; csak ez a viszony engedi meg a szellemi élet keletkezését. Mert ez folytonos vonatkozás egy az emberben nyíló történéshez és ezzel való közlekedés; az ember amabba belehelyezheti magát, saját énjét áthelyezheti bele és ilyen elsajátítással a sokféleséget, a melyben az a történés szembe lép vele, egy egészbe összefoglalhatja és mint egészet élheti át. Midőn azonban amaz élet egészét mint sajátját ragadja meg, fejlődéseit és tapasztalatait megoszthatja, magához vonhatja, a mi benne az ellenállások leküzdésével és előrehaladó önkímélyítéssel megnyílik, végtelen életet nyer, a mely mégis, egy önmagában létre lévén irányítva, sohasem futhat szét a bizonytalanba, a mely minden alkotásban önmagát összetartja és önmagához tér vissza.

Az embernek e viszonya egy lényyszerű életéhez, a mely benne érvényre jut, előtte jár minden viszonynak, a melyeken az előbb figyelembe vett életrendek nyugodtak. Mert egyedül csak ebben lehet teljes közvetlenséget, teljes belső jelenlétet, saját élménynyé való alakulást elérni; senki sem tagadhatja ezt, a nélkül, hogy önmagát mint szellemi lényt le ne rombolja; ez a legbizonyosabb és legeredetibb, a mit életünk ismer. Így minden más viszony ebből kell hogy megokolható legyen és kell, hogy ebben tegyen számadást, itt keletkeznek az alapvető tapasztalatok, melyekre minden életnek támaszkodnia kell. Csak a szellemi élet tapasztalataiban mu-

tatkozhatik a világhelyzet minden szövevényének felette álló istenség, csak bennük nyilvánulhat egy világ-értelem, mely a láthatatlan és a látható világot összetartja és harmonikus egységgé fűzi együvé, csak innen kiindulva fogható össze egészsze a természethez való viszonyunk s csak innen lehet fontosságát megvizsgálni; csak innen kiindulva képződhetik az emberek belső közössége és csak egy végtelen életben való gyökerezés adhat az individuumnak támasztékot és jelentőséget. A hogy mindezek a mozgások egy közös alaphól származnak, fejlődésükben is kapcsolatban kell vele maradniok és eredményeik az összefoglaló egészbe kell torkolljanak. Az embernek ez a közvetlen viszonya a szellemi élethez, mint saját igazi énjéhez ilyformán nyitja meg a lehetőséget, hogy egy összefoglaló élet fölötté maradjon amaz elágazásnak. Innen és csak innen kiindulólág lehet ellene dolgozni a mi korunk elforgácsolódásának is; ez csak a szellemi élet, nem pedig a merőben ember álláspontjából történhetik.

Az ember élete ezzel egy nagy feladattá és követeléssé alakul. Az ember a világra való legközelebbi tekintetben mint külön lény mutatkozik, melynek megvan a maga saját köre és a mely csak annyit él át, a mennyi ennek a körnek megfelel. Most azonban az életnek a merő ponttól való elválásában és az önmagában lét felé való fordulatban lehetőség nyílik neki, hogy a mindenség történéseit mint sajátját ragadja meg és ezzel elszakítsa magát az egyes hely minden különiségtől. Ez nem csupán eltolódást jelent az egyes ponttól az általánosba, hanem egy az

egészből kiinduló életnek megnyílásában, egy énnék minden sokféleségben való keresésében legelső sorban kilátás nyílik az élet tartalmára, a valóság lelkének elsajátítására. Ha az életnek nincsen mélysége, akkor hiábavaló minden fáradság arra, hogy lényünknek mélységet adjunk.

Hogy így az ember egyszerre benne van a tapasztalatban és túl is van szélességén, az hatalmas feszültséget és mozgást hoz életébe, az magát az embernek fogalmát kétféleképen alakítja: mint a léten belül mások mellett levő lény nem követelhet semmi előnyt és saját külön körének minden áthágása illetéktelen anthropomorphismussá válik; a lét fölé való emelkedésben, az alkotó életproczesszusban való elhelyezkedésben nagyot gondolhat magáról és mindent magába foglaló értelemben törekedhetik igazságra, persze nem saját külön mivoltának erejéből, hanem az egésznek erejéből, a melyre támaszkodnia kell. Így az ember oly lény, a mely önmagának fölébe nő, olyasvalami, a melynek egyfelől fölébe, másfelől pedig hozzá fel kell törekednünk. Ily módon a merőben emberi és a nagy-emberi egymás mellett áll; hogy mindkettő gyakran összekeveredett egymással és az egyiknek értékelése a másikra átfolyt, az kimondhatatlan bonyodalmakat okozott.

Ilyen elválasztás után megértjük, hogy hathat valami, a mi fölöttünk áll, egyúttal mint saját életünknek ereje. Egy «fölöttünk» és egy «bennünk» találkozása jelen meg a kötelesség gondolatában s azokban a normákban, melyek minden szellemi munkán uralkodnak. Parancsoló-

I lag szólnak hozzánk, de egyúttal a legközelebbivé és legmeghittebbé is tudnak válni, olyasvalamivé, a minek fentartásában önmagunkat igeneljük, saját lényünket fentartjuk. Az is világossá lesz, hogy nyerhetnek felettünk hatalmat olyan javak, melyek túl vannak a mérő ember minden jóllétén, hogy győzheti le a jó a kellemest és a hasznost.

Ha a szellemi életnek mint az ember valódi énjének ama fölfedése hasonlíthatatlan nagyságot szerez az embernek, akkor a nagyság elsősorban az egésznek műve, következőleg nem vezetheti az embert büszke öntudatosságra. Mi nem saját természetünknel fogva vagyunk szellemi életpontok, szellemi élet színhelyei, a melyek utólag jutnak vonatkozásba a mindenséggel, hanem csak a mindenség életéből kiindulólág válunk ilyen pontokká, csak benne s nem vele szemben nyerünk szellemi ént. Az a nagy csoda és egy új rend kimutatása, hogy egyáltalán önálló életpontok állnak elő, hogy a mindenség-élet ezen a helyen nemcsak bizonyos hatásokat gyakorol, hanem hogy öntevékenységgű erőt, eredeti életet nemz. A mystika szükséges alap gondolatot képvisel annyiban, hogy a végtelen életnek közvetlenül az egyes helyen kell jelen lennie és hogy az embernek nemcsak hogy ezt vagy azt el kell végezni, hanem felszabadulást is kell végrehajtania kezdetbeli mivolta alól s új életet és lényt kell nyernie a végtelenségből. Egy ilyen felforgatás nélkül a szellemi élet mellékes függelék marad, sohasem válik lényünk magvává és sohasem ér el teljes eredetiséget. Rokon gondolatmenetben követelték a nagy megváltási

vallások az ember «újjászületését», de a valláson túl is a szellemi alkotás minden magaslatán a mű nemcsak úgy jött számba, mint a merő individuum alkotása, hanem mint egy magasabb hatalom közlése és kijelentése, a mely hatalom az emberben mutatkozik és önmaga fölébe emeli őt és a mely mégse alacsonyítja le merő eszközzé, hanem ellenkezőleg igazi öntevékenységre emeli föl. Az is ide tartozik, hogy rendszerint az alkotó szellemek, a világtörténelem szellemi hősei mint legmagasabb aktivitású emberek egyúttal határozott deterministák voltak; saját képességük teljesen hátterbe szorult annak tudata mögött, hogy egy fölöttük álló hatalom viszi és hajtja őket.

De bárha a saját tevékenységnek ez az oldala könnyen elrejtőzik a cselekvők tudata elől és kifejezetten vallásos természetek valami nagy dolgot láttak abban, hogy teljesen kioltásák, bárha a mystika gyakran abba a veszedelembé jutott, hogy az ember teljesen feloldja a mindenségben, valóság szerint szükség van az ember elhatározására és tevékenységére is. Mert a mily bizonyos, hogy az életre való képességet ezen a bizonyos ponton egy felsőbb hatalomnak kell megállapítania, ez a képesség életenergiává, teljes valósággá csak a mi elismerésünk, a mi el-sajátításunk, érzületünknek és meggyőződésünknek hozzáfordulása által válhatik. Az ember nem merő szintér, a melyen valami végbemegy; a történésnek, hogy valóban szellemi természetű legyen, nemcsak ő vele, hanem benne és belőle is kell történnie. Az a hozzáfordulás kétség kívül mindig fölemeltetés is, de akkor a

kegyelem legmagasabb tanubizonyosságát leli a szabadság fölébredésében, az ember képessége nem jelent levonást az isteniből, hanem annak megbizonyítása és igazolása. Így az öntudat az egészre lehet alapítva és az egészre támaszkodhatik, sőt teljesen az egészen függhet s semmi módon nem kevesbíti az élet erejét; annyival kevésbbé, mert a mindenség-élet nem merev létezés, hanem végtelen élet, a mely az egyes ponton csak amaz elsajátítással jut teljes hatásra.

Azonban mint az életpontok önállóságának, ép úgy sajátosságuknak és az életvonatkozások gazdagságának sem kell a mindenség-életbe eltűnniök. A mindenség-élet nem olt ki minden sokféleséget, mint a hogy a nap fénye kioltja a csillagok világosságát, hanem fel tudja magába venni, meg tudja tisztítani és nemesíteni, ezzel vezeti fel őket saját magasságuk fölé. A mindenség-élet az individuumnak erőteljes kiképzését követelménynyé emeli, a mennyiben az egésznek nyereségévé teszi; csakhogy ennek a kiképzésnek rajta belül kell történnie, nem pedig tőle elkülönítve és vele szembeállva. A vonatkozások teljes kifejtése az emberi körön belül sem tekinthető úgy, mint az egésznek megrablása, mert hiszen meggazdagítására képes hatni. A vallási hangulat eltévelyedése volt tehát, mikor az ember iránti közömbössé válást tette az isten iránti teljes szeretet bizonyítékává. Csak ahhoz kell ragaszkodni, hogy minden vonatkozás ember és ember közt, minden szeretet ember és ember közt, a mindenség-élethez való viszonyra, az isten iránti szeretetre legyen alapítva; csak ez által emeltetnek fel a szellemibe,

ez által győzetik le a merő természeti ösztön s ez által nyer tartalmat és erőt az érzület. Így mutatja a történeti tapasztalat a legnagyobb távolságot a szeretet és részvét érzései között, a hogy ezeket az élet felszíne az individuumok érintkezésében létrehozza és ugyanilyen nevű érzések között, melyek a valóság egészéhez való közös alapviszonyból erednek és osztoznak az életnek ezzel bekövetkező elmélyedésében. Ott a subjektív hangulat fölfelé és lefelé hullámozása, a mely az egyest erősen izgathatja, de az élet egész állaga szempontjából minden jelentőség nélkül való; itt ezen állag gyökeres átalakulása, sajátos életkörök teremtése a nagy vallásokban, az emberiség képzése belső közösséggé, az egyes sorsoknak a valamennyi sorsán át való átélése. Ily nagy különbséget tesz, hogy az élet a felület elszórtságához tapad-e vagy részt nyer a mindenség életéből és egyúttal egy eredeti mélységből.

Az új élet feladata és nagysága.

Igy az emberi élet egy egyetlen főproblémát hord magában, egy nagy döntést követel, egy folytatólagos tetté változik. Ez a tett azonban nem azt jelenti, hogy csak érzületünkkel kell az egyik oldalról a másikra lépnünk, hogy itt szilárd befejezést és biztos nyugalmat találjunk. Mert a mily bizonyosan nincs az életnek önmagában való léte a merő mozgással szemben való fölény nélkül, önmagában való nyugalom nélkül, ép úgy az élet is nálunk embereknél

csak az ellenállásokkal való küzdelemben jut teljes tartalomra, csak a saját felépítés, a saját átképzés által. Ennek a fölépítésnek azonban lényegéhez tartozik, hogy az élet a sokféleség alakjaiban, nagy alakulatok tervezésében egyúttal előrehaladó önkimélyítést visz végbe, nem egy készen adott alaptól hat ki, hanem magának kell az alapot egyre tovább képeznie, nem szabad semmit mögötte hagynia saját tevékenységének s az alapot mindig hátrább kell helyeznie. Mennél inkább lesz az ember élete ilyen mozgásban önmagában való lét, annál inkább lesz, a mi benne végbemegy, a mindenség feltárása, annál biztosabb lehet saját igazságában. Mert az igazság itt nem jelent megegyezést egy kívül levő valósággal, hanem részesedést egy mindent összefoglaló, eredeti, minden sokféleségen túl önmagára irányított élet-folyamatban, olyan élet-folyamatban, melynek kifejtése mindenek előtt valódi valóságot eredményez; a mennyiben az ember az ilyen eredeti és lényegét alkotó életben részt nyer, a mennyiben az élet számára alkotó öntevékenységgé változik, annyiban van igazsága és nem tovább.

Az ilyen meggyőződésből kiindulva lehet annak az ellentétnek a legyőzésén dolgozni, a mely különös súlylyal nehezedik a jelenre. Ember és világ a külső érintkezés minden sokasága mellett belsőleg széjjel esnek, mi nem mondhatunk le sem az egyikről, sem a másiktól és még sem tudjuk a kettőt összehozni, ingadozunk, hogy mit válaszszunk kiindulópontnak és hogy az életnek a világtól az emberhez, vagy az embertől a világhoz vezető

utat adjuk-e. Mindkét lehetőség megtestesítést talált a világtörténeti mozgalmakban és ezeknek a megtestesítéseknek a különbözősége mutatja, hogy az ebben való döntés határozza meg az élet jellemét.

A régebbi és újabb mód itt teljes ellentétben áll. Amaz az embert teljes-tökéletesen a világhoz kapcsolta és belőle merítette az élet minden tartalmát. Ez csak azzal vált lehetségessé, hogy föltételezték a környezetnek közvetlen összefüggését az emberrel; az ember itt a mindenség tisztább tükre számba ment. Ezt a közvetlen összefüggést az újkor a belső élet erősebb kifejlődése és a gondolkodó én büszke öntudata által lerombolta; most az ellentét benyomása alatt áll és az embernek feladatává teszi, hogy az elvesztett kapcsolatot a környezettel helyreállítsa. Egyúttal a régebbi élet alkata is ki nem elégítővé vált számára. Az érzéki és a szellemi nagyon is gyorsan egymásba tolódtak és ennél fogva mindkettő nem tudta tisztán kifejteni sajátosságát, egyúttal az ember különös minémiségéből sok folyt át a valóság képébe és a cselekvést is túlságosan a különös körben tartotta; továbbá a belső élet, a mely az évezredes munkát végbevitte, ama régebbi módban nem találhatta az illő elismerést. Így az újkor a subjektumra alapította magát és belőle kiindulólág igyekezett a világhoz jutni, sőt ennek erejéből egy világot kifejleszteni. Ebben azonban az emberi képesség túlfeszítése rejlik és egy az ember által létrehozott világkép igazsága fokozódó kételkedésre talál. Az itt kifejlesztett élet nem is ragadta meg a valóság tel-

jes tartalmát. A törekvés, az embertől a világig jutni, csak azon a módon volt keresztülvihető, hogy valamiféle különös képesség mint az emberen felülre nyúló ragadtatott meg és felhasználtatott egy világ felépítéséhez. Nevezetesen ez történt a felismerő gondolkodással, mert ez tűnt fel legkevésbé függőnek az emberi sajátosságtól. Ezúttal azonban az újkor számára a valóság túlságosan az intellektuálisba, elvontba és formálisba jutott, ideák minden további nélkül élő energiák, elvek teljes tevékenységű hatalmak számba mentek; az intellektust nem lehetett mint szabadon lebegő élet-képességet és mint minden dolog mértékét kezelni a nélkül, hogy kimondhatatlan sok el ne vesszen az eleven frisseségből és a világ, valamint az élet ne váljék árnyszerűvé. Hogy a modern ember ezt mint súlyos kárt érzi és az ilyen lezárás ellen tiltakozik, azt mutatja az a kemény küzdelem, a melyet ma a legkülönfélébb oldalokról az intellektualizmus ellen vívnak. Túl akarunk jutni a merő gondolatképeken, nem akarunk az árnyakból kiindulólág egy valóságról megbizonyosodni.

Ha az élet az ilyen bonyodalmakat és ellenmondásokat le akarja rázni magáról, akkor ez csak a főntebb megnyitott úton történhetik: az embernek életében minden egyes oldalon és lelki-képességen túl olyan mélységbe kell hatolnia, a hol az élet a merő ponttól elválik és önmagában való létté alakul; akkor nem kell többé a nagy világgal szemben állnia, hanem megoszthatja saját életét. A mennyiben ez sikerül, az életnek nincs rá szüksége, hogy igaz-

ságát kívülről igazolja; saját megvalósulásában hordja azt. Láttuk, ez az élet hogyan fejleszt ki az ember és világ, erő és tárgy ellenmondása felé való emelkedésben a subjektiven túl egy szellemi bensőséget; a mit ez a bensőség szellemi tartalomban és értékekben nyit, az biztos magasságban van minden emberi különállás fölött és egyúttal az emberi élet szellemi magvát teszi.

Az ilyen élet azonban számunkra magas ideál, nem kényelmes kiindulópont, sohasem érhető el a merő individuumból kiindulólág gyors fellendülésben, csak az emberi nem világtörténeti munkája vezethet lépésről-lépésre hozzá. Az igazság ismertetőjelévé most már negatív értelemben a merő ember képzetalkotó módján és céljain való fölülelemelkedés válik, pozitív értelemben pedig az új tartalmak kidolgozása a szellemi élet önfeláldozásából. Hogy ebben az irányban való mozgalom folyamatban van és hogy egyúttal hatalmas törekvés az igazságra megy az emberiségen át abban az értelemben, azt a közélet világtörténeti fejlődésében félreismerhetetlen módon mutatja. Az emberiség történetében általában egy alantasabb fajból egy magasabb emelkedik ki, álláshelyét a szellemi életben foglalja el, ezt sajátos kifejlődésében mutatja és az emberből, a kit megragad, valami lényegesen mást és magasabbat csinál.

Sehol sem volna szabad a továbbfejlődésnek, a mely az önálló szellemiségre való forszatot magával hozza, megfoghatóbbnak lenni, mint a vallás területén. Mert itt a legvilágodabban különválik a merő ember vallása és a

szellemi élet vallása, olyan vallás, mely az embernek úgy, a milyen, szerencsét és tartós fennmaradást kell hogy hozzon és olyan vallás, melyben a szellemi élet sajátlagosan nyilvánul, új tartalmakat és javakat képez és egyúttal az embert merőben emberi mivoltából új lényhez juttatja. A mi ama merőben emberi fogalmazásból keletkezett, mely a tapasztalat szélességében túlnyomó, az egy az emberi képzet és érdekkörön belül való mozgás marad, az nem hoz semmi lényegesen újat, annak nincs a legcsekélyebb joga sem, hogy a maga körén túl igazságszámba menjen. Ha azonban a vallás egy adott világon belül nem tolta el ép úgy az ember állását, mint a hogy új világot nyitott neki, egy isteni életnek, mint saját lénye mélységének megjelenítésével hatalmasan felrázta, akkor az ilyen élet-főlemelés semmikép sem lehet mesterséges csinálmány, a szellemi életnek önkítárása van benne, melynek elsajátításával az ember a valóság magvában tudhatja magát.

Hasonlóan áll a dolog a szellemi munka más területeivel: a merő emberből kiindulólág sohasem válhatnak önálló területekké sajátos tartalommal és ösztönzésekkel; ha azzá lesznek, akkor önálló szellemi élet határát mutatják ki. Akárhol pl. a jogot csak mint az emberi jóllétre való merő eszközt kezelik, mint ma a szocziális utilitarizmus, ott elveszti minden sajátos jellegét, nem hoz létre semminemű új élettartalmat, az ember önzésének nem bir a dologból folyó belső kényszert szembeállítani, ekkor többé nem jelent önálló életterületet.

A mi áll az egyes területekre, az áll a kö-

zös életmunka egészére is, a hogy ezt a kultúra élénk állítja. Emberi kultúra és szellemi kultúra nyilvánvalón szemben állnak egymással, amaz a merőben emberi hogyléttel elfoglalva, a mely azonban magának az embernek semmikép sem lehet elegendő, emez egy önálló szellemi életnek és ezzel az ember belső föl-emelkedésének megnyitása. A mily biztosan egy ilyen szellemi kultúra nálunk hathatóssá válik, olyan biztosan áll életünk nem a mindenség mellett, hanem a mindenségben.

Az ilyen életalakításból kiindulva lehet olyan követelmények betöltésén dolgozni, melyekről az emberiség nem mondhat le, melyek azonban a dolgok legközelebbi megpillantásában nemcsak a legnagyobb nehézséget okozzák, hanem egymással könnyen össze is ütköznek; ezek az élet szilárdságának és szabadságának követelményei. Mennél jobban elvesztettük a közvetlen kapcsolatot a környezettel, annál kevésbé juthatunk el a szilárdsághoz valamely rajtunk kívül eső léttel való vonatkozás által, annál kényszerítőbben vagyunk arra utalva, hogy önmagunkban keressük a támaszt. Ezt a támaszt próbálták egy egyetlen pontnak megszilárdításával elérni, nevezetesen Descarteshoz csatlakozva a gondolkodó énben vélték megtalálni, a «gondolkozom, tehát vagyok» (cogito ergo sum) lett minden bizonyosság alapja. De mennél jobban mutatta ez a frappáns megoldás sajátos következményeit és mennél jobban jutottak vele szemben a kritikai megfontoláshoz, annál több bonyodalom mutatkozott benne. Lehet-e egy az élettel szembehelyezett

énből valaha visszajutni a világhoz? És ha ez mesterséges kerülő utakon megtörténnék, nem nyerne-e a merő subjektum jogosulatlan állást, nem tenné-e magát könnyen minden dolog mértékévé? Nem lesz-e egyúttal a gondolkodás a valóság kizárólagos uralkodójává és nem alakul-e ezzel az élet nagyon is a merőben intellektuálisba? Lehet-e egy egyedüli pontnak abszolút biztossága, sőt nem rejlik-e az ember fenhéjazása abban, hogy önmagában keres egy ilyen archimedesi pontot? Az ilyen bonyoldalmaknak csak úgy lehet hathatósan ellene hatni, ha a szilárdságot nem egy egyedüli pontban, hanem az élet egészében keressük; ezt azonban nem nyerheti meg egy csapásra és egy bizonyos irány követésével, hanem csakis egy előrehaladó összezáródással, a sokféleségnek kölcsönös korlátozásával és átképzésével, és pedig egy összefoglaló énen belül, a mely mindenben keresztül kifejti magát és ezzel az egész kört általckeríti. Mennél jobban fejleszti ki önmagából az élet egy valóság szövevényét, egyúttal azonban teljes önmagában létet nyer, annál erősebb lesz a megerősítés; az egyes annál biztosabbá válik, mennél szilárdabban kapcsolódik össze az egészszel és mennél jobban jelen van benne az egésznek élete. Így ismer tetik fel a szilárdság követelésében egy mérhetetlen feladat; ha megoldásában csak lassankint haladhatunk előbbre is és a teljes megszilárdulás magas és távoli cél kell hogy legyen, akkor ez a cél felé való mozgás minden emberi önkényen felülálló kényszerével mint tény vitathatatlanul marad; sőt ezt a

czélt nem kereshetnők, nem fáradozhatnánk teljes lelkünkben utána, ha kezdettől fogva nem hatna bennünk mint hajtó erő.

A mi itt az élet egészére érvényes, az érvényes egyes támasztékaira is: a kultúr-korszakok, a népek, az individuumok is eléri a meggyőződés szilárdságát, útjuk biztosságát, nem reflektáló töprengés útján, a mely mögé ismét új töprengés léphet, hanem csak életük belső összezáródása és egy uralkodó középpont körül való elhelyezése útján; csak ez űzi el a kételyt és ad a cselekvésnek örömteljes bizalmat, csak innen kiindulva lesz az élet ránk nézve fél-életből teljes valósággá.

Szilárdság és szabadság ellenfelek számba szoktak menni s igazán azok is, ha egy merev léttel való kapcsolódástól várunk szilárdságot; megszűnnek azok lenni, ha a szilárdságot mint önmegszilárdítást értjük és ezzel nem az életen és cselekvésen kívül, hanem rajta belül kereszük. A mi azonban a szabadságot illeti, ennek elismerését a modern élet túlnyomó áramlata azért ellenzi, mert a tudományos munka olyan világképet, a valóságról olyan témát állapított meg, a melybe a szabadság nem illik bele és mert a természet mechanikus-kauzális fogalmazását átviszik valamint minden életre, úgy a lélek belsejére is. Akkor igazán balgasággá válik, bárminemű szabadságot akarni.

Szemlélődésünk összefüggései lényegesen más-képen mutatják be a dolgot. Ha a szellemi élet önállóvá válásában — és e nélkül a szellemi élet felületes árnyékká és álommá válik, — a történésnek eredetiségét, a teljes öntevékenység

felé való fordulatot ismerjük fel, akkor megnyertük a szabadság állását minden bilincscsel szemben. Az ilyen eredetiség nem merő kezdetbeli állapot, hanem tartósan kell kísérnie minden szellemi tevékenységet és az életet folytatólagos tette kell átalakítania. Mert a szellemi élet birodalmában nem hat, mint a természetben, a mi egyszer megvan, minden további nélkül tovább, hanem alásülyed, a mint a lélek visszahúzódik tőle, a mint nem újítja meg folytonosan; külső megmaradás mellett is mechanikus megszokássá válik és ezzel kiesik a szellem szférájából. Így mutatja a vallás és morál története ezerszeresen régi és új tapasztalatokban. A szabadság tagadásának végső oka a szellemi élet sajátos minémiségének félreismerésében rejlik. Nevezetesen ott, a hol mint merő folyamatot, mint egy akár mechanikus, akár intellektuális hajtógépezet működését fogják fel, ott a szabadság számára nincs semmiféle tér.

Nem elegendő azonban, hogy a szabadság állapota egyáltalán meglegyen, az is kell, hogy az embernek része lehessen benne, hogy belehelyezhesse magát; az ilyen belehelyezkedés azonban akkor válik megérthetővé, ha az ember csak abban az állapotban találja meg az élet önmagában való létét, ha a feléje való fordulásban saját lényegét ragadja meg. A valóság szerint szellemi életünk nem nő fokozotti fejlődésben egy alacsonyabb fokból fölfelé, hanem mindig szakítást és újraépítést tartalmaz, discontinuitást. Törekvésünk nem épül fel mint egy piramis egy adott alapon és meg-

határozott irányban, hanem az alapot is úgy kell megnyerni és az élet kétségei mind újra odáig nyúlnak vissza és arra kényszerítenek, hogy a fő-fordulást mindig újra hajtsuk végre. Az élet tevékenysége és küzdelme nem szorítkozik egyes eredményekre, a lét egészére irányul.

Ezen a módon kell felfognunk az emberiség mozgalmát és az egyesét is. A történelem nem merő evolúció abban az értelemben, hogy a későbbi biztosan és kényszerű szükségyszerűséggel következik az előbbiből, hanem a mit a múlt kivívott és a mit a jelenbe hoz, az szellemileg tekintve a jelenre nézve merő lehetőség, a mely mindig újra saját elhatározásra és megragadásra vár. E nélkül nem volna igazi jelen. Hasonlóképen az individuum sem egyforma napok lomha egymásra következése, vagy legalább nem kell annak lennie; a hol szellemi tartalmat nyer és mint egész, szellemi karakterre törekszik, ott mindig újra elszakadást és fordulatot kell végrehajtania, ott a saját magaslatára mindig újra fel kell kapaszkodnia, ott a múlt értelméért is mindig újra kell harcolni. Bármilyen tapasztalatot mutat ebben az irányban az emberiség, valamint az egyes ember élete, az a szellemi élet önállóságának elismerése mellett összefoglalódhatik és nyerhet erőben és világosságban.

Mindebből együttvéve kitetszik, hogy létünk köre új lehetőséget tartalmaz, és pedig egy lényegesen új élet lehetőségét, olyan életét, a mely csak a meglévő állapottal való szakítás és teljes megfordulás által érhető el, a mely

azonban a megrázkódáson és harczon át legmagasabb czélokkal kecsegtet és legtisztább kielégülést ígér. Ebben az új életben szabadság következik be a merőben emberi üzelmek kicsinyességéből, a mely máskülönben egész világunkat teszi; a kicsiny én szűkösségéből kiragadva az élet nem folyik szét a végtelenségbe, hanem a végtelenségen belül mindenki önálló életponttá, az egésznek hordozójává válhatik; ha az ember az egésznek folyamában sodródónak és általa vezetettnek, az egésznek erejétől megerősödöttnek tudhatja magát, akkor a maga helyzetében azt a folyamat saját döntésével kell fölvennie és továbbvinnie, akkor egy nagy vagy-vagy húzódik át egész létén és drámai természetű jellemet ad neki. Csak akkor fokozódhatik a tevékenység öntevékenységgé, csak akkor nyerhet a hatásban létet, csak akkor dolgozhat ki magából szellemi karaktert és ezzel tartalmat adhat az életnek, míg a merő tevékenység minden bősége és szorgossága mellett az embert belsőleg üresen hagyhatja.

Mindenfelé a legtermékenyebb mozgalmak keletkeznek ezzel. A szellemi karakternek, az élet önmagában való létének nyeresége, ez az, a mi az egyesnek személyiséggé való képződésénél kérdésbe jön; a mindenséggel való összefüggés nélkül a személyiség üres szó lesz, merő mentség a zavarodottságban. Ez a szellemi karakter, a mely az élet felrázását és új álláspontra való áthelyezkedését követeli, gyökereiben különbözik minden merő individualitástól, a melyben természeti és szellemi elválasztatlanul

összefolynak és melynek korlátlan ápolása szellemi dekadenciával fenyeget; a szellemi karakter nyeresége összetartó és felemelő feladat lesz egész népek és korok számára is; csak megoldásukkal vívhatnak ki önmaguknak lényegszerű élettartalmat és az emberiség egészének az idő minden változásában maradandó jelentőséget. Így a tudományban és művészetben is minden technikán, a kifejezés minden ügyességén és a gondolkozás minden mozgékonyságán fölül előrehatoló alkotás képződhetik, a mely karakteres tartalmat ad nekik és a mely az emberiséget a valóság új mélységeinek feltárása által továbbviszi. Hogy az emberiségnek valamit mondhasson és valami lehessen számára, az alkotónak mindenekelőtt önmagában kell gyökereznie és önmaga számára valaminek lennie és ezt csak ezekben az összefüggésekben teheti. Egy szellemi karakter kiképzése mindenekelőtt megnyitja azt a lehetőséget is, hogy a közönséges kultúrélet kavardásának fölötte álljon, a valódi szellemi kultúrát az emberkultúrától elválaszssa és energikus harczot kezdhessen a merő kultúrkomédia ellen. Az ilyen karakterképzésnél mindenütt arról van szó, hogy egyrészt biztosak lehessünk az emberiség egészével való összefüggésről, másrészt magunk is hozzájáruljunk a szellem birodalmának gyarapításához.

A bensőség önállósodása abban az irányban is megmutatja fölemelő erejét, hogy az életnek minden fenyegető összeszűkítésével szembeállítja az egész ember képzését. Az egyes életterületek szakadatlanul azon iparkodnak, hogy

az embert teljesen magukhoz vonják és lelkére rányomják különös bélyegüket. Így tesz a valóság, nevezetesen egyházzá való alakulásában, így tesz az állam az alkotmányformák sokféleségén át, de a művészet és tudomány is megalkotják a maguk külön emberét és az általuk nyújtott részkultúrával az egész ember kultúráját háttérbe szorítják. Nyilvánvalóan érezzük minden ily részkultúra elégtelenségét; legyőzni azonban csak akkor lesz lehetséges, ha mint egészet egy feladatot hordunk magunkban, melynek megragadása és előmozdítása minden elágazásnak fölébe emel és általa keresztül egy összecsélt követtet velünk.

Hasonlóképen mint az egész ember képzésére való követelmény, a saját életünknek saját tettünkre való alapítása is csak akkor érhető el, ha elismerjük a valóság mélységét és az ember részt vesz benne. A több tetre való hívás áthatja korunkat, de elkerülhetetlenül egy merőben subjektív páthosz dolgává lesz, sőt azzal fenyeget, hogy merő frázissá válik, ha az ember a merő egymásmellettiesség bilincseibe kötve marad és nem nyer bejárást az eredeti élet és önálló bensőség birodalmához. A valóság mélysége és ennek számunkra való megelevenítése nélkül létünk nem változtatható át eleven tette.

Ha így az ember az élet önmagában-létében való részesedés által olyan követelmények teljesítésére lesz képes, melyek létének sikerét eldöntik, akkor e mellett minden fáradságnak és munkának biztos nyugalom és örömteljeség fog fölötte állni. Ez az élet az embernél

még csak kikelőben van és azért tele van készületlenséggel, nem lehet hiány sokféle kétségekben sem. De minden készületlenség és minden kétség nem rendítheti meg semmi módon egy nagy fordulat alaptényét, hiszen itt nem egyes jelenségekről van szó egy meglévő életen belül, hanem egy új élet egészéről; az ilyen semmi esetre sem lehet szemfényvesztés, a lehetőség maga kezeskedik a valóságról. Továbbá az öntevékenység a hatásban való lét alakítása és fenntartása által, az egész mindenségnek az életfolyamatba való bevonása által az egész más örömet hoz létre, mint a merő tevékenység az erők kifejtésével, olyan örömet, amely az élet-affektusnak a végtelenségig való kitágításával minden inkább, mint önző élvezés. Itt szabadul fel az élet az önfeniartás vad természeti ösztönétől és mégis a bágyadt tagadással szemben megőrizheti pozitív karakterét. Az öröm, a mely a valóban szellemi élet kifejtéséből kiárad, egyes nyilvánulásaiban teljes tisztasággal áll szemünk előtt: így a kutatás igazságfelismerésében, nemkülönben a művészet alkotásában és szemlélésében, valamint az igazi szeretetben és az embert előbbrevivő hatásban; minden a kifejtett alapon egészbe foglalható és ezáltal erőt és örömet nyer.

Vegyük ehhez még, hogy a mit az ember önmagában hat és kiküzd, közvetlenül az egészhez tartozik és az egésznek előmozdítására szolgál, nemkülönben azt, hogy ebben az új életben a kicsiny és nagy közönséges különbségei a világnak világhoz való egyetlen elhatározó fordulatával elhalványulnak, sőt el is tűnnek,

hogy mindenki a maga helyén fontosságot, sőt nagyságot vívhat ki, akkor az élet értelméről és értékéről nem lehet kétség.

Ellenállások és leküzdések.

Eddig az új élet benső mivoltát szemléltük, mely az emberiségnél mutatkozik, az akadályok, melyekre létünkön és világhelyzetünkön belül talál, eddig tárgyalatlanok maradtak. Most azonban velük is foglalkozni kell, mert megjelenésük és a velük való megegyezkedés engedi csak az emberi élet sajátos karakterét teljes világossággal kidomborítani. Akadályok pedig háromféle irányban keletkeznek: a szellemi élet viszonyából azokhoz a természetes eszközökhöz és feltételekhez, a melyekre utalva van, a szellemi életnek készületlenségéből, sőt árny-szerűségéből magában véve, látszólagos tehetetlenségéről a mindenségben, valamint az ember körében. Tekintsük meg most már egymás után ezeket az ellenállásokat és azt a mi ellenük hat.

Szellemi élet és emberi lét.

A kifejtett meggyőződés főpontja volt, hogy az élet magában-létére való fordulat nem állhat elő a merő természetből lassankénti fokozás által. S ép oly kevéssé állhat elő az emberi együttlét keveredéséből, a mely minden szellemi ingert a merő ember szolgálatába szokott vonni. Így tehát itt egyáltalán nem lehet

boldogulni magunk elszakítása és az élet önálló beiktatása nélkül. Ilyen szükségszerűség belenyúlik a munka minden elágazásába; egy önálló kiindulópont nyérése nélkül sem tudományos gondolkodás, sem művészi alkotás nem lehetséges. Az ilyen szakítás azonban tele van veszedelemmel, nagy kísértést hoz magával, melynek épen magasratörő lelkek vannak kitéve. Ha az életnek új magaslatra kell felkapaszkodni, akkor közelfekvő, sőt bizonyos időpontokban megigéző erejű dolog, lehetőleg minden életet erről a magaslatról és a tapasztalati világ teljes megvetésével kifejleszteni; csak az ilyen teljes-tökéletesen saját képességből való kifejlesztés látszik a teljes önállóságért és a szellemi életnek tiszta kidomborodásáért biztosan kezeskedni. Így próbálták ezt a valóságban, így az etikában, így a filozófiában is. Mindenütt kiderült azonban, hogy a tapasztalás világától való ilyen elválásnál és az ilyen kísérletnél egy új birodalomnak saját mozgásból való létrehozására az emberi szellemi élet maga is elszegényedhetik és a formátlanba juthat. Így történt ez a mystikával, mikor az életet teljesen az örök lét kontemplációjává akarta átalakítani és e mellett elviselhetetlen egyformaságnak esett áldozatául, a legmagasabb föllendülésből is könnyen visszaruskadt az elhagyatottság érzésébe; így történt a vallásos etikával, mikor az isten iránt való szeretetet kizárólagos feladatává tette és az ember iránti szeretetet, ha nem is pusztította el, de legalább csökkentette; így történt a filozófiával, mikor a szabadon lebegő spekulációhoz való fordulá-

sával, a gondolkodás saját mozgásával hozatta létre az egész valóságot, s ezzel kétségkívül zárt gondolatszövevényt nyert, de ennek a szövevénynek nem tudta megadni egy teljes valóság tartalmát és erejét. Általában mindenütt kiderült, hogy a szellemi élet fölemelkedésének a legközelebbi világ fölé nem szabad elszakadássá válnia, ha az élet nem akar elszegényedni és megmerevedni. Így arról van szó, hogy az elért magaslatról a tapasztalat világához visszatérjünk, fonalakat fonjunk innentől-túlra, ama világot lehetőleg önmagunkhoz vonjuk, magunkat a vele való megegyezkedéssel belsőleg továbbképezzük; a szellemi élet nálunk embereknel nem tiszta önkifejlesztés, hanem előrehaladás kemény ellenállásokon át, nem könnyű alkotás a gondolatok vidám játékában, hanem munka, fáradságos, de egyúttal termékeny munka, mely egy teljes valóságot épít fel. Ha azonban nem fejleszthetjük ki egy vonalban, hanem két oldalról kell dolgoznunk, akkor ezzel életünk nem lesz magasabbnak és alantasabbnak összetételévé, például a megismerés nem lesz az érzékiség és ész produktumává, hanem a szellemi fölényben marad, a kapcsolat belőle kiindulólág és egy általa alkotott léttéren belül jön létre, az alantas lehetőleg belehelyeztetik ebbe és ilyen áthelyezkedésben alakíttatik át, amaz léttéren belül a magasabbat kell továbbvinnie, nem lép egyenértékűen melléje.

Abból azonban gonosz bonyodalom keletkezik, hogy az alantas egyáltalán nem oldódik fel simán és tisztán abban a mozgásban, hogy a fölfelé törő iránynyal szemben megtartja ön-

állóságát és az életet a magasabbnak kárára szívósan és mereven önmagához rögzíti. Így az ember érzéki természete egyáltalán nem követi egyszerűen a szellem vezetését, hanem gyakran túlhatalmasan magához ragadja a szellemi erőket is és pedig az ember sok hozzátétele nélkül, a szükségszerűség kényszerénél fogva. Így szakadatlan harcz az önfentartásért van ránk róva, melyet nem rázhatunk le magunkról; ez a harcz gyakran olyan izgatóvá és keménynyé válik, hogy minden törekvést igénybe vesz. Így van ez nemcsak az egyéneknél, hanem a népeknél is és az egész emberiségnél. Nem az eszmék, hanem az érdekek, még pedig a materiális érdekek uralkodnak az emberi lét átlagán; hogy mennyire benne vannak a játékban a nagy belső átalakulásoknál is, például a vallási megújulásoknál, azt épen az újkor juttatta elismerésre gazdasági szemlélet-módjával. Az is ide tartozik, hogy az összeütközés a létért való küzdelemben, a törekvők konkurrencziája az emberiség előrehaladására nem nélkülözhető, felrázó erejének elejtődésével az élet könnyen bágyadttá és lanyhává válik. Így az érzéki életfentartás mint az emberi lét legerősebb hajtóereje marad meg; ez a tény minden elburkolás alól mindinkább előtör és kimutatja fölényét; a szellemi élet innen kiindulólág mint merő körülszegélyezés tűnhetik fel, a mely magában nem állhat fenn. Valóság szerint mily szerényen tűnik fel az emberi létben az érzéki és az önző érdekek lármás érzelmeivel szemben a szellemi élet s mily fáradságosan kell magának valamelyes érvényt kiküzdenie!

Ezeket a megfontolásokat az a tény erősíti meg továbbra, hogy a szellemi élet minden fejlődésével szemben a természeti lét formái térben és időben megmaradnak és törekvésünkön uralkodnak. Az érzéki lét egymásmellettisége szilárd ténylegességgel vesz minket körül és az egyik embert belsőleg izolálja a másikkal szemben, mialatt minden szellemi tevékenység az egészből és belsőből való hatást követel; nem kevésbbé az idő egymásutániságába is bele vagyunk helyezve, a melyben semmi eredmény és semmi állapot nem marad meg állandóan, a hol minden folyékony, a dolgok folyama feltartóztathatlanul tovább sodor és a mi ma helyesnek számít, azt könnyen helytelenné bélyegzi a holnap. Mily gyors váltakozását az ideáloknak, a meggyőződéseknek és az izlésnek mutatja az emberi lét, mialatt a szellemi alkotás tartalmait időtlenül érvényesekül adja és ennek a követelménynek fentatrása nélkül törekvésének minden energiáját el kellene veszítenie. Mindezek szerint a szellemi élet az emberben úgy látszik, mintha nem jutna önálló létre és végül áldozatául kell hogy essék egy másfajta világnak. A fény, mely belőle kiárad, nem hatja át a mindennapi lét ködét; ha nem tűnik is el egészen, mégis sokkal bágyadtabb és múlandóbb, semhogy életünket felmelegítse és egyúttal biztos vezércsillaga is legyen. Inkább megmutatja képességünk határát és az igazságtól való távolesésünket, semmint biztossá tenné róla.

Mindezt nem lehet sem tagadni, sem félrehárítani; megmarad ténynek, hogy bennünk a

szellemi életnek egy más fajta, sőt ellenszegülő médiumon belül kell kifejlődnie, de az élet állományának pontosabb átvizsgálásakor csakhamar észreveszszük, hogy egy ellenhatás van folyamatban, nem annyira az ember megfontolásából és szándékából kifolyólag, mint inkább magának az életnek nevelő és továbbképző hatása következtében: a mit az ember a szükség kényszere alatt és önfentartásának kedvéért megragadott, az átváltozik és megnememesedik benne magának az életnek lefolyása útján; a mi eleinte csak külső volt, az bensőséget nyer, a mi mai eszközül szolgált, az magában véve értékké válik: az élet egész kiterjedésében fölfelé emelkedés és a szellemiség megerősödése áll be.

Tekintsük az embernek emberhez való személyes viszonyait a szerelemben és barátságban. A mit szerelemnek neveznek, az eleinte a természeti ösztönhöz van kötve és gyakran meg lehetőszen felületes természetű, csak mellékesen visel szellemi vonásokat, a másik ember túlnyomólag úgy tűnik fel benne, mint saját gyönyörünknek és kielégülésünknek eszköze. Lasankint azonban az élet az együttlétben fordulatot hoz létre a felé, hogy az a másik ember önmagában is értéket nyer, hogy jólléte gyarapításának az én alárendelheti, sőt feláldozhatja magát. Ugyanígy áll a dolog a barátságban. Az embereket legtöbbször a hasznosság és kellemség külső okai kötik össze egymással, többnyire az érdekek közössége tartja őket össze. Egy idő múlva azonban a kölcsönös viszony a bensőség felé kezd fordulni és mindkét fél belső

részvétet, sőt örömet talál a másokban; már Aristoteles látta, hogy szokott az élet folyása abból, a mi eleinte csak hasznos és kellemes volt, valami magában értékeset, valami jót csinálni, hogy emeltetik ezzel az ember saját indító okai fölé, hogy működik itt a görög gondolkodó kifejezése szerint az alantas rendű emberben is valami isteni, a mi erősebb, mint ő maga.

Viszonyunk a tárgyakkal, a melyekkel munkánk kapcsolatban van, szintén hasonló föl-emelésben részesül. A munkát az önfentartás kedvéért szoktuk kezdeni és a szükség folytán bért kell érte követelnünk; az ügy előbbrevitele eleinte akár egészen közömbös is lehet nekünk. Lassankint azonban a munka saját tartalmánál fogva kedvessé és értékessé válhatik, előrehaladása szívünk ügyévé lesz, a sikerülése miatti gond nagy fáradalmakra és áldozatokra készíthet. Nevezetesen mikor a munka az egyes munka-eredményeken fölül életünk munkájává válik, ha valami különleges hivatásra vezet és ezzel minden cselekvésünknek meghatározott irányt és feladatot ad. Ez a legbiztosabb védelem minden kicsinyes önzés ellen; az embernek benső összeköttetése a szellemi élet céljaival, létének belső fölemelése nem ismerhető itt félre.

A hogy itt az emberekkel és dolgokkal való viszonyban az erő és az élet a külsőből a belsőbe, a természetiből a szellemibe vezettetik át, ép úgy az egyes önmagában is hord olyan erőt, a mely többfelé vezet. Ez mivoltának különösége, az egyénisége. Eleinte mint természeti

adomány jut neki s természeti és szellemi elkülönítés nélkül folyik össze, ezen sajátos tényálladék egészét fentartani és keresztülvinni megfelel az önfentartás természeti ösztönének és ennél fogva könnyen megnyeri az ember hajlamát és munkáját. A mozgalom azonban, a mely ezzel folyamatba jut, lassankint messze tovább vezet a kezdetnél. A szellemi elemek világosabban kidomborodnak és mindjobban egy egészszé zárulnak össze; mennél inkább történik ez, annál világosabban tűnik fel egy magas feladat, mely az embert megneemesíti és cselekvését szellemi czélokra irányítja, sőt a mely egy magasabb ént egy alantasabbal szemben, a lénynek egy egészét a felszín elzáródásával szemben képviseli. Egyéni mivoltunk úgy tűnik fel, mint egy pillér, melyen az élet a magasba lendül.

Az alantasból a magasabba való fölemelkedés, az embernek ilyen fölemelkedése saját motivumai fölé, az emberiség egészébe nyúlik át és itt új életformák képzésére hat, melyek a szellemi élet fokozatának felelnek meg és fejlődésének edényeivé válnak. Így mutatja ezt az emberi együttlét mozgása. Eleinte a külső egymásmellettség és az életfentartás kényszere vezeti együvé az embereket és kisebb vagy nagyobb csoportokká köti össze őket. A külső összeköttetésből közös tapasztalatok és harczok, közös sikerek és szenvedések révén mindinkább belső természetű közösség lesz, összelet fejlődik ki sajátos vonásokkal, uralkodik az egyesnek munkáján és háttérbe szorítja önzését; az ember itt egy egésznek tagjául tudhatja

magát, erre támaszkodhatik és benne szilárdulhat meg. Az egészszről való élet és hatás van itt elérve és ezzel a szellemi életnek az emberiségben belül biztos tér van készítve, bizonyos áttörő-pont támad, a hogy Fichte beszédei a német nemzethez ezt megkapó formában kifejtették. A mi azonban a nemzetnél és hazánál kimért elhatárolásban van meg, egy egész élet egészének és bensőségének képzése, az válik czellá az egész emberiség számára is, belső összefüggés lebeg törekvésünk előtt és mint mozgató hatalom hat az egyes lélekben.

A hogy így egy sajátos emberi közösség képzése fölébe emel a térbeli egymásmellettségnek, az időbeli egymásutánt is le lehet győzni egy sajátos embertörténet képzése által. Mert a mi történelem nem csupán az embernél, hanem a szellemiségbe való emelkedésénél is keletkezik, az gyökeresen különbözik a merő egymásra következésből és azoknak a hatásoknak felhalmozásából, melyeket a természet szem elé állít. Mert az embernek sajátos története nem az idővel való tovább-sodortatás, hanem az idő ellen való harcz fölvétele, törekvés arra, hogy az események folyásából valami maradandót lehessen kiküzdni. Maga az sajátos embertörténetet eredményez, hogy az ember belsőleg meg akarja tartani azt, a mi külsőleg elvonúl előtte; ezt nem teheti a nélkül, hogy a lényegest a lényegtelenről, a szellemi a merőben emberitől el ne válaszsza és amazt a maga számára ne értékesítse. Nevezetesen a magaslatok azok, a hol minden időbelin és emberin át fölemelkedés következik be, a maradandó

igazsághoz. A hogy azonban az úgynevezett klasszikai időkből a maradandót tartósan kívánjuk megtartani, ép így igyekezzünk egyáltalán a történelemben különválasztani, a mi merőben az időhöz tartozik és a mi mint az időn felül álló igazság-tartalom, minden időt előbbre tud vinni. Ezzel a történelem egy szellemi valóság kifejtésévé válik és ez támasztékot szerez a felszín váltakozó áramlatai ellen, sőt a merő pillanat jelenével szemben időt átfoglaló jelent nyújt, a melyben mindaz a nagy és lényegget alkotó, a mi külsőleg átvonult, belsőleg tovább fennállani és magát mindig hathatósan mutatni képes. Ez a szellemi jelen minden igazi műveltségnek színtere és kitüntető sajátossága, az időn belül tüleml a merő időn. Így czáfolja meg a sajátos embertörténet azt az állítást, hogy életünk teljes tökéletesen az időhöz tartozik és harczot mutat benne az idő és az örökkévalóság között; ő maga közvetítést képez a merő idő között, mely a legközelebbi léten uralkodik és az örökkévalóság között, mely a szellemi életet követeli.

Nem szabad e mellett félreismerni, hogy a társadalom és történelem képzése új bonyodalmakat hoz létre, a mennyiben a társadalom az egyén szabadságát elnyomhatja és a történelem a jelen eredeti életét károsíthatja. Ezek a veszedelmek azonban a harczokkal, melyeket előidéznek, a szellemi életben belül fekszenek, az tény, hogy az élet továbbképződik a merő egymásmellettiségen és a merő egymásutániságon túl, e mellett teljesen megmarad; a bonyodalmak is, melyek itt kinőnek, jobban meg-

erősítik az ember fölemelkedését a merő természet fölé, mint a mennyire kétségessé tehetik.

E szerint az emberi lét körében az élet maga nevelő és képző hatást idézhet elő; számos szál szövődik köztünk és a szellemi élet között, széles, bár gyakran rejtett folyamban hatja át az a hatás a lét egész körét. A mozgás e fölemelkedésében, az élet e fölkapaszkodásában bízik minden emberre való hatás, minden képző tevékenység az egyéntől az emberiség egészéig; itt található meg minden komor pesszimizmus legtalálóbb czáfolata; hogy az a hatás minden ellenállással szemben fentartja és győzelmesen keresztültöri magát, ez biztos bizonyossága annak, hogy itt egy minden emberi önkénynek felette álló hatalom van a játékban. Nekünk azonban ebben igazolását kell látnunk abbeli meggyőződésünknek, hogy önálló szellemi élet hat bennünk és csak ebből a meggyőződésből érthetjük igazán ama mozgást. Csak arról van itt szó, hogy egészbe foglaljuk, a mit magunkban és magunk körül mindennap átélünk, hogy az itt fejtegetett kétséggel a szellemi élet képessége iránt teljesen szembeszállhassunk.

Így értjük meg azt is, mikép beszélhetett Plato egy az alantasban is meglévő vágyról az örökkévalóság után és hogy kereshette fel az ilyen törekvés lépcsőjét a világegyetemben. Csakhogy ezt teljes világossággal nem mint a természet merő továbbfejlődését, hanem mint a szellemi élet ereje által való fölemelkedést kell értenünk; a természet semmi esetre sem tudna arra az útra lépni és rajta járni, ha nem nyu-

godnék mélyebb alapon és nem kapna ebből ösztönzést a fölemelkedésre.

Mindez együttvéve azt bizonyítja, hogy a természet és szellemi élet semmiesetre sem esnek mereven széjjel, a hogy ez kezdetben feltűnhetett. A természethez az embernek kétféle viszonya volt: az ellentét és a kapcsolat viszonya. Eleinte szüksége van a szellemi életnek éles elhatárolására a természettel szemben, kiemelkedésre a vele való összekeveredésből, máskülönben nem találhat önállóságot és tiszta kidomborodást. Megfelelő megerősödés után azonban a szellemi életnek saját továbbképződésére szüksége van a természethez való visszatérésre; most már nem mint valami idegen tűnik fel a természet, hanem mint valami rokon, a mi vele összetalálhat és közös hatásra kapcsolódhatik össze. A szellemi munka főszintere mindig a láthatatlan világ marad, ez azonban a látható lét megragadása és elsajátítása nélkül nem találja meg saját tökéletesedését.

A szellem és természet ez összefüggését megfogható kifejezésre juttatni túlhaladja a tudomány képességét, de igenis megtalálni ezt a kifejezést a művészetben. Mert itt szemmel látható, hogy válhatik az érzéki a szelleminek kifejezésévé és hogy szolgálhat továbbképzésére, hogyan testesítenek és erősíthetnek meg szavak, hangok, színek stb. belső ösztönöket, nem kevésbbé azonban az is, hogy a szelleminek ilyen ábrázolásra van szüksége és csak általa jut teljes megvalósulásra. Így mutatja meg a művészet mindkét világ szoros kapcsolatát és hogy Goethével beszéljünk, a legboldogabb biz-

tosítást adja a lét örök harmóniájáról. A szakadéknak benne végrehajtott áthidalása azonban előmozdítólag hat az élet egészére, a mennyiben szilárdságot és örömteljességet ad neki, mely máskülönben elérhetetlen volna. A szellemi élet világhatalmának alapgondolata ezzel továbbra igazolódik. Bármennyire marad is e szerint az élet összképében érintetlen a szellemi mozgalomtól és tanusít szilárd ellenállást hatásával szemben, az a tény, hogy széles kiterjedésű továbbképzés van folyamatban, a merő ember vélekedésén és akarásán túl, biztosan megvéd a kétségtől, vajjon a szellemi élet a mi körünkben is hatalmat jelent-e. Csak a ki az egyeshez tapad és a fáktól nem látja az erdőt, csak az ismerheti itt félre az élet erős folyamát.

A szellemi élet készületlensége és látszólagos bizonytalansága.

További aggály keletkezik abból a módból, a hogy a szellemi élet saját tartalmával az emberben jelen szokott lenni. Ki tagadná, hogy kívülről nézve a szellemi élet csak nagyon szétfosló körvonalakat mutat, hogy nevezetesen ott, a hol egy zárt életrend, különösen a válási, nem ad neki megfogható alakot, teljesen árnyaszervé válhatik. Különböző idők is nagyon különbözőképen alakítják, mozgalmaikkal és változataikkal szemben hajlékonynak és lágynak tűnik fel, mint olyasvalami, a mi minden követelésnek enged, minden helyzethez készsége-

sen alkalmazkodik. Az ilyen hajlékonyság adja az emberi reflexiónak a legszélesebb hatáskört, a pártok harcza magához ragadja az ügyet, úgy látszik, mintha minden az emberek magyarázatára és véleményére menne ki, mintha az emberi érdekek váltakozó iránya a gondolatképeket hol ide, hol oda hajtaná. Ez azonban engesztelhetetlenül ellentmond annak az önállóságnak, annak a szilárdságnak, annak a fölénynek, melyet a szellemi élet követel és a melyre hatásához szüksége van; mennél erősebben hangsúlyozzuk azokat a követelményeket, annál súlyosabban kell éreznünk annak a benyomásnak az ellentmondását, az elfelületesedésnek veszedelmét.

Egyúttal azonban a mi fogalmazásunk a szellemi életről hathatós ellenállást támaszt amaz elfelületesedésnek és alaposan megszabadít ettől a gondtól.

Láttuk, hogy nincs szellemi élet a merő ponttól való elszakadás nélkül, az állapot és tárgy, a subjektum és objektum ellentétének átfogása nélkül a teljes tevékenység által; a szellemi élet nem valami máson megy végbe, hanem maga ad magának támasztékot és középpontot, nem merő magyarázata vagy egyengetése egy adott állománynak, hanem mint az életnek önmagához és egy önmagában való lét kiküzdéséhez való fordulása a saját körében valóságot hoz létre, az egyedüli valóságot, a mely megérdemli az igazság nevét. Az ilyen élet nem képtelen kívülről biztosítani magának a ténylegességet, hanem önmagában viseli, a ránézve sajátos hatalmakban és értékekben, követelmé-

nyeiben és mozgásaiban; a mi az emberből nézve merő lehetőségnek tetszik, annak is abban a kapcsolatban megvan a ténylegessége és följénye minden emberi önkénynyel szemben.

Az ilyen elmélyítésben a ténylegesség főképpen az életen belül rejlik, nem szemben vele, abban a közelebbi alkatban rejlik, melyet önmagából kifejleszt; a törekvés is képességet bizonyít és egyúttal sajátos alapátlagot; a mint a merő subjektum mozgásán túlhalad és a ténylegesbe is nyúlik, közvetlenül eredménynyé lesz és egyúttal szellemi természetű bizonyítással. Így például az emberiségben, a mint láttuk, törekvés ébred a történelemnek egy új faja után, szemben a merő egymásutániséggel; az ezzel tanúsított képesség, hogy az egyes idők fölött átnézzünk és egy összképbe foglaljuk őket, az idők váltakozásából a maradandót kiemeljük és ennek a maradandónak elsajátításával időtlen jelent alakítunk, az ilyen képesség, az eredmény minden készületlensége mellett nem bizonyítja-e a szellemi életnek sajátos faját és nagyságát és ezzel olyan ténylegességet, a melyet semmiféle magyarázás és kombinálás nem hozhatna létre önmagából? Az ilyen követelés a ténylegességnek a szellemi élet alapszövetébe való visszahelyezésére a problémának szokásos tárgyalását tulságosan laposnak és külsőlegesnek tünteti fel. Ez csak a végeredményt kérdezi, mint a kalmár a kész árút; a munka neki közömbös és így nem látja, hogy az erők kifejtésében sajátos tényállást tartalmaz. Sőt ezeknél a belső kérdéseknél az a mód, a hogyan dolgozunk, fontosabb lehet, mint a mi a mun-

kából kikerül, mert a munka módja maga is új erőket eleveníthet meg, új lehetőségeket nyithat, az életproczesszust elmélyítheti. Ez kiterjed az egyes alkotó személyiségek értékeléséig: fővíványuk a bennük kifejlődött életproczesszus, az a mód, a hogy a dolgokkal bánnak, munkájuk jelleme; ez megtarthatja értékét akkor is, miután az eredmények, mint jórészen az idők különös módjától függők, túl vannak haladva és elavultak. A nagy gondolkodóknál is gyakran csak a feleletet veszik számba és értékelik, holott főfontosságuk a kérdés föltevésében volt; az elmélyedés, a mely ebből származott, fontosabbá lehet minden feleletnél.

De bármi alapjuk van is az ilyen megfontolásoknak, a kételylyel csak akkor birnak teljesen, ha a közös élet tapasztalata egy bizonyos irányba hajtja őket és ezzel megfogható tartalmat ad nekik; ez azonban tényleg megtörténik, a mennyiben egyfelől az egészen belül különös élet-összefüggések, zárt élet-területek képződnek sajátos törvényekkel és ösztönökkel, mint a tudomány és művészet, morál és vallás s a mennyiben másfelől a világtörténet mozgalmát az összes szellemi élet, karakterisztikus alakítására, egy egyetlen műbe való összefoglalására való törekvés hatja át és különösen erős ösztönzést ad neki. Midőn mindkettő kiegészíti egymást és az egyik a másikon méri magát, a szellemi élet követelt elmélyedése önmagában szilárd támaszt, valamint minden emberi önkényen felülálló tartalmat nyer.

Az egyes élet-területeken a közelebbi fogalmazás miatti vitáktól el szoktuk felejtetni azt az alaptényt, mely már keletkezésükben és

fennállásukban benne rejlik. Mivel pl. a morálban és a vallásban a közelebbi fogalmazások messzire széjjelágaznak, tehát ezek könnyen úgy tűnnek fel, mint az emberi vélekedés merő készítményei; de nem lehetnek többé azok, ha a morál és vallás minden különös fajával szemben teljes méltatást nyer az a tény, hogy a morál és vallás az emberi körben egyáltalán kicsirázik és nemcsak felizgatják a kedélyeket, hanem az élet egészét sajátos tevékenységben is mutatják. Mindaz előtt, ami az egyes vallásokat elválasztja és vitát kelt fölöttük, ott van a vallás keletkezésének ősjelensége egyáltalán; ezzel életünkön belül egy alacsonyabb és egy magasabb faj különválása és kölcsönhatása jelenik meg, egyfelől a fenség és kegyelem, másfelől a tisztelet és hit fejlődése jelenik meg, egy mély konfliktus jelenik meg életünkben, de új erők felrázása is és egy addig késznek vélt állapot folyamatba hozása. A világtörténet is emelkedő mozgalmat mutat abban, hogy az ember, a mit fölötte állónak ismer fel és tisztel, mindjobban egy egészbe összefoglalni és az ehhez az egészhez való viszonyt mindjobban belső viszonynyá iparkodik átalakítani, még pedig az összes élet-állomány nagy mozgalmi és változatai közben. A mi tévedés és képzelgés az ilyen vállalkozással összekeveredhetik, nem fedheti el a szellemi élet sajátos kifejtését. Hasonlóképen áll a dolog a morállal. A morális rendszerek minden viszálya fölött ott áll a tény, hogy a morál problémája az emberiségben föltámadt és hatalmat nyert fölötte, hogy ezzel oly magatartás követeltetett, mely

minden önző czéltól eltekint, a mely saját döntést és megragadást tartalmaz és a mely más célokkal való összeütközésben általában fölényesen lép fel. Az ilyen mozgalom az emberiségnél lassan fejlődhetik és mindegyre kemény ellenállásra találhat, mégis kifejlődött és megáll minden ellenállással szemben; ezt csak azért teheti, mert sajátos hajtóerőket és normákat tartalmaz és ezzel az életet továbbképzi. Hogy az ilyen teljes tevékenységű élet-komplexumokból micsoda hatalom indulhat ki, azt mutatja mindenekelőtt a tudomány, gondolkodásának önállóságával. Tárgyszerű lánczolódnak követelnek benne, a melyben minden sokféleség egy rendszer egészévé foglalódik össze; itt minden tétel biztosan és tévedés nélkül kidomborítja a maga következményeit, itt nem tűrhető el semmiféle ellenmondás; mindenén át összevéve itt az emberen belül egy a merő ember minden hasznán és minden véleményén felülálló tárgyszerűség hat. Ugyanígy vannak azonban minden életterületnek sajátos mozgásai és normái, melyek nem csupán a subjektumot izgatják, hanem az objektumot is alakítják, melyek az ilyen teljes tevékenységű képzésben ki vannak vonva minden emberi önkény alól.

A ténylegességnek ilyen hátrahelyezése az ember meggyőződéseit a valóság egészéről szintén szélesebb és szilárdabb alapra fekteti, mint a hogy ez rendszerint szokás, mikor minden igazságot a merő észről várnak. A hogy az egyes életterületek maguk mögött bírják az összelet mozgalmát és kifejezésre is juttatják, épp úgy mindenikük vállalkozásában amaz

egészre vonatkozó meggyőződést hord; az egyes területeken belül nem emelkedik ki egy eredmény sem mint nagy, a mely ne tartalmazna és ne képviselne tanubizonyságot az egészről. Ama meggyőződés és vele a valóság áttekintése különböző minden terület mivolta szerint. Láttuk, hogyan fedez fel a vallás az élet alapjában egy merev ellentétet; ezt nem teheti a nélkül, hogy a világot széjjel ne tépje és ellentéteit kifelé ne fordítsa; az immanens vallás gyászos ellentmondás. Egy másik őstapasztalat rejlik a művészetben, valamint a nevelés művében is. Mert a hogy láthattuk, a művészet barátságos viszonyt és kölcsönös közlődést kíván a belső és külső között, legyőzi a kettőnek ellentétét alkotásának előrehaladásával; ezzel munkája a mindenség harmónikus egységéről tanuskodik és azt okolja meg. A nevelés műve is barátságosabb fogalmazását tartalmazza az emberi létnek, mint a vallás a maga ellentéteivel. Mert hogy lehetne arra a műre vállalkozni és hogy lehetne az eredményes, ha nem szunynyadna minden emberi lényben egy szellemi erő és nem volna lehetőség ezt hű munkával fölébreszteni? Már az is megtiltja az egyház uralmát az iskola fölött, hogy konzekvens gondolkozásmód mellett itt és ott különböző tények lépnek előtérbe és különböző alapnézeteknek kell hatniok. Hasonlókép a morálból és a tudományból is sajátos fogalmazások keletkeznek az élet és a világ egészéről. Így magyarázható meg az is, hogy az egyének meggyőzései, mint az egész időkéi legtöbbnyire az által határozottnak meg, hogy mely életterület ragadja

főképen magához munkájukat, hogy pl. a természetkutatók és szellemkutatók útjai rendszerint messze eltávolodnak egymástól.

De ha ezen a módon a zárt életterületek kiképzése mint magának az életnek, ép így a valóságról való meggyőződéseknak is szilárd támasztó pontokat és célokat szerez, akkor ennek az eredménynek minden bősége mellett megvan a belső határa és ezért a kiegészítés kívánására hajt. Eleinte a különböző mozgások könnyen széjjelvezetnek egymástól, sőt merev ellentéteket idéznek elő, mint a hogy pl. látjuk, hogy a művészet és morál, a vallás és tudomány szüntelenül vitáznak egymással. Az élet ellenkező irányokba vonzatnék és épen az alkotásnál kínos bizonytalanságban maradna, ha az egész is nem tudna karaktert fejleszteni és egyúttal álláspontot nyerni, a melyből kiindulva meg lehessen keresni a különböző áramlatok kiegyenlítését.

Ugyanabba az irányba mutat egy másik követelmény. A mit amaz egyes területek a maguk különösségében ténylegességül megnyitnak, az mindenesetre túlnyúlik a subjektíven a tárgyszerűbe és ezzel teljes tevékenységnek bizonyul, de e mellett nem jut túl a tervezeteken és vázlatokon, több feladatot állít, mint a mennyit megold, inkább a céljt mutatja, mint az utat. Ténylegesség, de befejezetlen; formákat nyújt, de ezeket megtölteni csak élő tartalom tudja. Minden korrekt gondolkodás még nem eredményez teljes megismerést, a művészi alkotás törvényeinek minden követése sem ad a művészetnek karaktert. A ténylegesség körvonalaiból,

melyeket az egyes területek lelepleznek, csak úgy lehet teljes kiképzésre jutni, ha az élet mint egész az állapot és tárgy ellentétének leküzdésével belső egységgé foglalja magát össze és ezzel mindenekelőtt kifejezett karaktert nyer; ezt aztán beleviheti az egyes területekbe, rajtuk mutathatja ki és vizsgálhatja meg.

Így különféle okokból olyan életegység követeltetik, a mely a szellemi élet legáltalánosabb fogalmán túlmegy és ezt az életet a létfölötti uralkodásért és a lét áthatásáért való harcban mutatja. Az ilyen egység szemmel láthatólag nem adatik azonnal készen, azt azonban mondani lehet, hogy a feléje való mozgalom végigmegy a világtörténeten, sőt magva a világtörténetnek. Az emberi törekvés minden magaslatán kíséreltek meg ilyen továbbképzést. Így a görökség a maga tetőpontján művészi, pontosabban szólva plasztikai természetű élet-szintézist teremtett és a maga sajátosságában vitte bele az élet minden főirányába. Az ilyen plasztikai műalkotás módjára való tárgyalás sajátos képet adott a mindenségről és sajátos faját adta a szellemi munkának, a tudománynak is, az állami közösségnek, valamint az egyes lelkének is egy összeczélt tartott elébe és egy elrendeződési elvet. A mozgalom, mely ebből keletkezett, a valóság új oldalait tárta fel és új erőket ébresztett s az alkotás magaslatán már a célpontnál gondolhatta magát. A tapasztalás azonban megmutatta, hogy az a szintézis minden eredményével nem meríti ki az élet terjedelmét és mélységét; végeredményben mégis csak egy bár nagyszerű kísérlet, mely ellen úgy

az egyes területek, mint az életállomány egésze felől ellenállás és ellentmondás támadhat. Ilyen ellentmondás csakugyan támadt is az antik rendszer ellen; már az ókor további lefolyása is olyan tapasztalatokat és feladatokat vetett fel, melyekkel a probléma klasszikai megoldása nem bírt; végül ama művészi megoldás át kellett hogy engedje a vezető helyet a kereszténység etikai-vallási szintézisének, mely más világosságot vetett a valóságra és más erőket elevenített meg. A kereszténységet viszont megtámadta és sok tekintetben háttérbe szorította az újkor dinamikus élet-szintézise, melynek az erő határtalan fokozása lett a feladatok feladatává, ép úgy külsőleg technikai előrehatolás, mint belsőleg intellektuális tisztulás, az előrehaladás kedvéért való előrehaladás által; ez tartja még a jelenkort megfeszült munkában, de föllötte ismét felismerhetően kezd kicsirázni az élet benső vonása. Életünket teljesen az erőbe helyeztük és ennek fejlődésétől vártunk a lélek számára is teljes kielégülést. Mindjobban meggyőződünk, hogy ez nem olyan egyszerű, mert az ember nem olvad fel az erőben és kérdenie kell az erő fejlődésének értelmét. Így keletkezik a kívánság egy új élet-szintézis után, a hogy munkánk is mutatja, kívánság az élet önmagában léte után; a vélt tulajdonból megint fáradságos keresésbe jutunk. Így az egyes szintézisek között kcrok voltak és vannak, melyekben az élet a megkísérlett képzéstől mint valami korlátozástól szabadította meg magát, olyan dők, melyek a koncentrációval szemben az expanziót és a pozitív állítással szemben az in-

kább kritikai magatartást képviselik. Ez az egész mozgalom felületes szemlélet előtt úgy tűnhetik fel, mint egy szabálytalan fel és alá hullámlás és ennek számára a korábbi szintézisek külső visszalépésükkel teljesen elintéztetteknek tűnhetnek fel; igazság szerint külső visszasszoríttatásuk mellett is hatalmas hatásúak maradnak, visszahívják magukhoz az emberiséget és összcélokat tartanak az emberiség elé, a melyeknek csak meg kell magukat másokkal értetniök. És a kritikai és tagadó korok sem tekinthetők merőben felbomlásnak. Mert hogy adhattak volna nyomatékot nemjüknek és hogy vihették volna diadalra a nélkül, hogy a «nem» mögött egy «igen» ne lett volna, a mely fölfelé törekedett, de közelebbi alkotottsága szerint egyelőre még el volt leplezve. Ha továbbá a szintézis különös formája elvettetett, akkor mégis érvényben maradt egy élet-összefüggés általános gondolata és megadta a támadásnak az igazi lendületét; a felbomlás, a mozgalom egésze szempontjából méltatva, nem volt befejezés és öncél, hanem csak egy összefoglalóbb koncentráció előkészítése; végül a tagadás és igenlés, a kritikai és az alkotó korok úgy mutatkoznak, mint egy általános összmozgalom különböző oldalai és ez a mozgalom azután mint magának a szellemi életnek belső mozgalma mutatkozik, mely az emberi körben még ezután kell hogy megkeresse közelebbi alkatát, teljes tartalmát, a mely erre a célra erőteljesen összefoglalja magát, akkor azonban az elértet túlságos kicsinek találja és ezzel új kísérletre kényszerül, a mely azonban

az igenben és a nemben önmagát tartja meg, önmagát mindjobban kifejti és egyúttal igazi valóságot dolgoz ki. Mindez hatalmas ténylegesség, de más faja a ténylegességnek, mint az érzéki benyomásé. A ki ehhez tapad, az nem képes amazt meglátni.

Most már láttuk az előbb, hogy tartalmaznak az egyes területek mozgalmakat és normákat és ezzel mértéket minden emberi vállalkozás számára. Így két oldalról fejtenek ki hatást az életnek szilárd állománya érdekében, egyszer ama területekről kiindulva ezeknek különösségével, azután a szellemi élet egységéért való világtörténeti törekvésből; hogy mind a kettő összetalálkozhatik, egymáson vizsgálhatják egymást, egymás által fokozódhatnak, az adja a dolognak főképen a legerősebb megszilárdítást és biztos fölébe emelkedést minden emberi önkénynek. Mindkét mozgalom egyúttal hatása olyan világtörténeti állapotát adja a szellemi evolúciónak, mely az ember minden törekvésének határozott célokat tart elébe és a hatásnak meghatározott módját írja elő; ez állapotnak kell hogy minden megfeleljen, a mi tartósan elő akarja mozdítani; a mi neki nem felel meg, az csak a felszínt fogja mozgatni. Vissza tudnók-e például vonni vagy meg tudnók-e tagadni a modern tudományos gondolkodásmódot, a mely élesebben elválasztja az embert és világot, erősebben kifejleszti a kritikát és analízist? Ki tudjuk-e vonni magunkat annak a ténynek a hatalma alól, hogy a modern életben a munka sokkal önállóbb komplexumokat alkot és egyúttal a közvetlen lelk

élettől messzebbre elemelkedett, mint valaha azelőtt, hogy ezzel a tárgyszerűség fogalma és a tárgyszerű igazságra a subjektum szűkösségéből való kiszabadulásra való vágy sokkal nagyobb szerepet játszik? Tagadhatjuk-e egy sajátos természet tudományi, egy történelmi, egy társadalmi gondolkodásmód képzését és ellent tudunk-e nekik állni? Csak akkor tehetjük, ha a szellemi mozgalmából kilépünk és lemondunk a benne való részvételről; akkor mindenesetre elesik képző és irányító ereje, de egyúttal belső ürességre, szellemi felbomlásra kárhoztatjuk magunkat.

Így tehát itt egy nagy döntés van előttünk, melyet csak mindenki maga tehet meg. A ki nek a szellemi élet belsőleg idegen marad és a ki ezért csak kívülről szemléli, az elkerülhetetlenül csak változást és váltakozást, csak ellentmondást és viszályt vesz benne észre, az csupán felületes árnyékképnek tekintheti. A ki azonban maga lép be a mozgalmába, az hamar tapasztalni fogja a hatalmas ténylegességet és a fölényes hatalmat, mely benne hat, az fel fogja ismerni, hogy a törekvésen és keresésen belül is teljes tevékenységű alkotás van munkában, valamint hogy szellemi készség nem adódhatik kívülről, hanem csak belülről, önmegszilárdítás útján küzdhető ki. Természetesen a ki a mozgalmába belép, annak osztozni kell fáradalmaiban és harczaiban is és nem lesz hija kétségekben sem. A kétségek azonban a mozgalmon belül fekszenek és csak belőle indulnak ki, így tehát egyáltalán nem rendíthetik meg ténylegességét, így az örömteljes bi-

zalom fölötte marad minden bizonytalanságnak.

*A szellemi élet látszólagos tehetetlensége
a mindenségben.*

Hogy az emberi körön belül a természeti fok sokféleképen ellenállást támaszt a szellemiség felé való mozgalommal szemben és hogy a szellemi élet első tekintetre meglehetősen árnyyszerűnek tűnik előttünk, az nem veszélyeztetné a szellemi életről való meggyőződést. Mert csak általánosan ismeretes tapasztalatokat kell összefoglalni, hogy erős mozgalmat ismerjünk fel a természet szellemiesítése irányában és a szemlélet minden elmélyítése a szellemi élet saját mozgalmában a ténylegesség hatalmas folyamát fedezi fel. Súlyosabb lesz a megrázkódás és mélyebbre hat a kétség, ha a szellemi élet állása és képessége a valóság egészében bizonytalanná válik; az ilyen kétséget különös erővel fogja érezni az, a ki a szellemi életet mint a valóság egészét érti és ezért a legmagasabb kívánalmakat kell támasztania.

Már a természet és szellem együttléte is tele van bonyodalommal. Ha szellemi élet és természet úgy viszonylanak egymáshoz, mint magasabb és alacsonyabb fok, akkor azt kellene várni, hogy a természet általában vonatkozást és irányt mutasson a szellemi élet felé. Régebbi korok merészen megkoczkáztatták egy ilyen vonatkozás felmutatását. Így pl. a középkor az egész növény- és állatvilágban utaláso-

kat igyekezett felfedezni Jézus életére, szenvedéseire és feltámadására, a szimbolikus magyarázat szálát font a külső és belső világ között. Mily messze eltávolodott tőlünk ez a gondolkodásmód, már a természetnek a nagy és a kicsiny irányában való megmérhetetlen kitágulása révén is! Azután a kép után, melyet a természet nekünk ma mutat, egészen és teljesen önmagában látszik nyugodni és lefolyni s az organikus képzés területe is úgy látszik, mintha nem utalna ki önmagából. Mily vonatkozásban lehetne például a mélytengeri világnak csodálatos életbősége és bámulatraméltó formagazdagsága a szellemi élet fejlődésével? A természet egészében tagadhatatlanul vezet egy kötélen a magasba, a hol szellemi élet fejlődhetik, de ez a kötélen csak egy a sok mellett, a legkülönbözőbb helyeken más kötelek ágaznak el, melyek elnyúlnak a nélkül, hogy valami vonatkozást nyernének a szellemi élettel. És nem áll-e a természet egésze mi előttünk, mint sötét rejtelem? A fölemelkedést nem lehet tagadni, de úgy látszik, mintha idegen közegben hatna le és kemény ellenállásokat kellene letörnie, az alantas fokok átfutása nélkül nem jut saját magaslatára. A természet képződései nehezen fogják utolsó magyarázatukat a merő mechanizmusban megtalálni, a képző erők elismerése mellett azonban rejtelmes ellentmondássá válik, hogy a természet a lényeket szüntelenül a kölcsönös elpusztításra utalja; a mikor az egyiknek támadó fegyvereit, a másinak védőeszközeit megerősíti, látszólag önmaga dolgozik önmaga ellen. Czélszerűség az egyes helyeken, de

semmiféle felismerhető czél az egészben. Így nem lehet látni, hogy mikép találhatna a szellemi élet ezzel az országgal belső kapcsolatot; ha azonban nem találja meg, akkor egyedül-létre jutottnak látszik a mindenség megmérhetetlen szélességében, melynek lelke akar lenni.

Ebből komoly kétségek kelnek ki. De inkább az ember világnézetét illetik, mint életállását; ezt sokkal fájdalmasabban érinti az a tény, hogy a nagyvilág folyása, a melybe mi is bele vagyunk növe és mely alól nem tudjuk magunkat kivonni, teljesen közömbösnek mutatja magát eljárásunkkal szemben; az embert régóta foglalkoztatta ez a megfigyelés; izgatta és gyakran kétségbeesésbe hajtotta, hogy a mi neki belsőleg a legmagasabbat jelenti és a mi neki kimondhatatlan sok munkájába és áldozatába kerül, a világ egészében teljesen hatalom nélkül valónak látszik; a természet mintegy játszva pusztítja el akár lassú felemésztéssel, akár hatalmas katasztrófákban, a mi szellemileg a legmagasabb értékű; nem ismer jót és rosszat, nem tesz semmi különbséget. Az emberi együtt-lét is sokféleképen alakítja a sorsokat minden látható vonatkozás nélkül az ember belső értékére, a legnagyobb egyenetlenséggel jut ki az egyéneknek a sorsuk. Nem volt hiány arra való fáradozásban, hogy ezzel szembeállítsák az igazságosság és erkölcsi rend birodalmát, sőt a szeretet és jóságos gondviselés birodalmát, de ez a kíváncsi csak úgy volt keresztülvihető, ha átlépjük a tapasztalat világát a hit és remény birodalmába való meneküléssel. De bármily energikusan kapcsolnak ki ezzel gondolatvilágo-

kat s bármily biztosnak érezték magukat bennük nagy körök és hosszú epochák, mindig újra fölébredt a kétség, vajjon az egész több-e, mint az emberi vágyak és álmok terméke, több-e, mint illuzió.

A szellemi élet tehetetlensége végül az élet belsejére is kiterjed. Belső szétomlás jelenik meg abban, hogy a szellemi erők elszakadhatnak alapjuktól és hogy akkor könnyen hatalmába eshetnek épen az alantas hatalmának, mely fölé a szellemiség irányában való fordulatnak kellene emelnie; teljes visszásság következik be a magasabb erőinek ilyen felhasználásával az alantasabb szolgálatára; innen kapja az érzékiség raffinált jellemét, mely mint egy rákfene egész kulturákat elpusztít, innen fokozódik a naiv, mondhatni ártatlan természetes önfentartás korlátlan egoizmussá, mely az egész végtelenséggel szembeáll és vágyainak szolgálatába hajtja. Sőt nem lehet tagadni, hogy az emberi körben is mutatkozik valami diabolikus, a pusztításban, ellenségeskedésben, tagadásban önmagáért való öröm; csak a lapos felvilágosodás tagadhatja ezt a tényt. Bármilyen alaptalan volt, mikor a vallásos talajon hajlam mutatkozott arra, hogy ezt a gonoszat tudatosan előtérbe állítsák és az embert teljesen hatalmába esettnek gondolják, a merev meghasonlás az emberi lélekben félreismerhetetlen és ha maguktartásában itt ép úgy, mint az életsorsokban az egyének messze elkülönülnek egymástól, akkor minden mélyebb vallási valamint filozófiai megfontolás az összállományhoz tartotta magát és joggal tette nyomatékosan felismerhetővé az

ellentmondás abban, a mit az ember szellemi mivolta kíván és a mit életének tapasztalata mutat. Egyfelől az általános bizonytalanság a sorssal szemben, az ember mint láthatatlan hatalmak játéklabdája, másfelől — és ez kiválóképen — az én szorossága, a szellemi tompaság és renyhesség, a tisztátalan és igaztalan gondolkodásmód, mely az emberi élet átlagán uralkodik és a szellemi életet az egyének önző céljainak merő eszközévé alacsonyítja le.

Nem volt hiány kísérletekben arra, hogy a gonosz, melynek tényállományát nem lehetett megrendíteni, azzal magyarázzák el, hogy nagyobb összefüggésekbe állították és rajtuk belül előmozdítónak igyekeztek felmutatni. A különböző korszakoknak ebben törekvésük főiránya különböző utakat mutatott: a görög gondolkodók egy világharmónia eszméjéhez igazodtak, mely hogy hatalmas és erőteljes lehessen, diszonanciákat is kíván, diszonanciákat, melyek az egészből nézve majd feloldódnak. A mennyiben a középkor egyáltalán belebocsátkozott a gonosz magyarázatába, arra hajlott, hogy a bűnt és szenvedést, mint a legfőbb szeretet és kegyelem tanusítására való nélkülözhetetlen eszközöket és előfeltételeket értelmezze, mert csak az elveszett és bú-bánatosan hazatérő fiúnak mutatkozik meg az atyai szeretet teljes bősége. Az újkor ezzel szemben ebben a problémában azzal fejezte ki sajátosságát, hogy az akadályt és szenvedést úgy fogta fel, mint ingert a tevékenységre, mint ösztökéjét az új erő felhasználásának és ezzel akarta jóra fordítani. Az ilyen kísérleteket nem tekintenők teljesen

elhibázottaknak, az élet összlefolyása igazság szerint lényegesen máskép értékelhet egy cselekvényt, mint a hogy a közvetlen benyomás teszi: főcéljukat azonban nem érték el, mert megfogható valóságokkal merő lehetőségeket állítanak szembe és a hogy ezeket igazságtalanul megerősítik, amazokat ép úgy meggyöngítik; alapjában véve eredményük arra megy ki, hogy a rejtvényt olyan pontra helyezik át, a hol kevésbé erősen érezhető. Minden a magyarázatra való kísérlet mind újra ebbe a dilemmába került: ha a gonosz eredetét a legfőbb oknak tulajdonítjuk, akkor ezt illetéktelenül alászállítjuk; ha mint különös okot szembehelyezzük vele, ebből a valóságnak elviselhetetlen meghasonlása származik.

De ha a gonosz rejtélye megoldhatatlan marad és a szellemi élet tehetetlensége a tapasztalat világában nem magyarázható meg, akkor kérdés, mi következik ebből a tényből? Megrendítően és rombolóan csak akkor hathatna, ha annak kiszolgáltatására kényszerítene, a mit a vizsgálat eddigi lefolyása a szellemi élet érdekében eredményezett; kiválóképen, ha annak a meggyőződésnek a visszavonására vezetne, hogy a szellemi életben a valóság önmagában való létre jut és ezzel új világot nyit meg. Erre azonban nem képes. Mert mindamaz ellenséges benyomásokkal szemben megmarad a ténye az élet belső továbbképzésének, a valóság egy új foka megnyitásának tartalmaival és értékeivel; a hogy ezt aényt nem hozhatja a merő ember létre, ép úgy nem is szüntethető meg létének ellentmondó állománya által. Elég világosan

jutott elénk, hogy ez az élet az emberi körben a természeti létre fölemelő és átalakító hatással volt, nemkülönben a világtörténeti munkában önmagának előbbrehaladó átképzését hozta létre; semmiesetre sem jelentkezett merőben egy elszórt sokság, hanem a sokság egy összefoglaló egészsze törekedett össze, nem csupán nézetek és magyarázatok, képek és árnyak nyújtattak egy kívül levő tényálladékról, hanem az élet fölépítése maga egy ténylegességet hozott létre és ilyen belső közelségben érinthetetlen biztonságot adott neki. Ez az alapténye, ez az alaptapasztalata egy a természettől és a merőben emberi léttől való elválásban talált új életnek, a bensőségnek ez az önállósulása fenmarad a világkörnyezet legsúlyosabb ellenállásával szemben és világkarakterét sem dönti az meg; az ellenállások a szellemi élet követelményei és a világ tényálladéka közti széles távolságok felmutatása által a legnehezebb rejtvényeket állíthatják fel, kényszeríthetnek minket, hogy az ember helyzetét alacsonyra értékeljük és sok tartózkodást rójunk magunkra; magát az alaptényt és egyúttal az élet főirányát nem tehetik kétségessé; ez az első és döntő őstapasztalat, melytől minden függ, s csak ez teszi még a kételyt is lehetségessé. Ha a kétely diadal-maskodott az emberen, az mindig valami az élet magvában való gyöngeségen mult; a hol itt erő plántáltatott be, ott gyakran csak az ellentmondás által hajtatott teljes kifejlődésre, ott bizonynak érezte magát és fölényesnek épen a legkeményebb ellentmondás mellett.

A történelmi tapasztalat is azt mutatja, hogy

a világ-állomány hatása a meggyőződés egészére lényege szerint, a szerint mérte magát, a mi belső támaszt és sajátos irányt a szellemi élet amaz állománynyal szembe tudott helyezni. Így pl. a régi keresztényeknek a legteljesebb mértékben tudatában volt a világ-viszonyok homálya; hitük szilárdsága ezáltal semmit sem szenvedett, mert egy belső szükségyszerűség vitte lelküket és fölébe emelte őket minden kifelé való bonyodalmaknak. Viszont gyakran voltak ragyogó eredményű és hatalmas erő kifejtésű idők gyöngék a kételylyel szemben, mert életüknek nem volt önmagában szilárd gyökere és biztos összefüggése az önmagában-lét világával. Sőt mi több: semmi sem tette az embereket bizonyosabbá egy a természettel szemben fölényes életről, mint a saját lelkükben levő nagy konfliktusok észrevevése és átélése; e konfliktusok elviselhetetlensége felrázó hatalmukkal, volt a legbiztosabb bizonyítvány a mellett, hogy az egészben több van, mint merő képzelődés; épen a foglalkozás ezekkel a konfliktusokkal állította az életet önmagára és tette függetlenné minden környezettől. A fájdalom ereje a nélkülözhetetlen javak nemléte miatt hozta létre a reményt, sőt a bizonyosságot, hogy az, a mit nélkülözünk, valahogy megvan és végül közölni fogja magát az emberrel.

A hol nincsenek belső konfliktusok, ott hiányzik a belső problémák kényszere és a hol ez hiányzik, ott az élet nem védheti meg magát a belebonyolódástól egy idegen világba, ott túlnyomóan kifelé irányított marad, ott a kétely nyerte meg a játszmát. Így végül a döntés ma-

gának az életnek energiájában és tartalmában marad: az erős és hatalmas élet növekszik az ellentmondás által, a gyöngé és üres áldozatául esik.

De ha nem akarjuk, hogy a közelít a távoli, a bizonyosat a bizonytalan összezsugorítsa és ezért a világgörnyezet ellenállása előtt semmikép sem hajlunk meg, életünk az összeütközés által amaz ellentállásokkal sajátságos karaktervonást kap. Most arról van szó, hogy a szellem világát minden ellentmondás ellen, a saját lelkünkben való ellentmondás ellen is bátran fentartsuk, híven kitartsunk mellette minden ostrom ellenére, heroizmust gyakoroljunk egész a mindennap munkájáig. Ebből kiindulólág követelménynyé lett, hogy a szellemi világ mellett való döntést ne valamiféle díjhoz vagy valamiféle külső sikerhez kössük, a jót a külvilág kemény ellentmondása ellenére is önmagáért fentartsuk. Az ilyen gondolatmenetben rajzolta meg Plato képét a szenvedő igazról — messze eltérésben e fogalom keresztény fogalmazásától — a kit minden szenvedés és minden üldözés csak megerősít belső fenségében és szilárdságában. És Plato gondosan ügyelt arra, hogy az ember morális magatartását elválaszssa a jutalom kérdésétől. És hasonló érületben követelték nagy nevelők, hogy az erkölcsi nevelés ne arra a tanításra támaszkodjék, hogy a jónak jó, a gonosznak gonosz szokott lenni a sorsa, hogy inkább eléggé meg kell a lelket erősíteni a jobban arra, hogy a benne való örömet minden szenvedésnek fölötte állóvá tegye. Így mondja Fröbel, hogy az embereket abban kell felvilá-

gosítani, hogy az, a ki igazán a jót akarja «szükségszerűen nyomás alatt kell hogy éljen; mert lemondás, nélkülözés, a külső elsüllyesztése, hogy a belsőt megnyerjük, ez a föltétel a legfőbb fejlődés elérésére». «Épen az élet külső akadályainak legyőzése vagy még inkább áthatolása és ezzel elpusztítása a saját akaraterő, a fokozott tetterő által, ez az, a mi az embernek saját tudatában békét, örömet és szabadságot szerez.» Ez a gondolkodásmód a sztoicizmusban klasszikus kifejezésre talált, egy darab belőle megkívántatik minden erőteljes élethez.

Bármi sokra becsüljük is azonban ezt a gondolkodási módot, mégse lehet mellette végleg megállni. Főképen az egyes és az egyes függetlenségének megőrzése van a szeme előtt, az egésznekállása, egy szellemi összefüggés fölépítése kevés gondot okoz neki; e mellett az egyest erősnek és az ellenséges világgal, valamint a saját lelke bonyodalmaival föléró erejűnek gondolja; minden kételylyel és ellentállással szemben bátran fentartja az alaptényt, de nem ismeri az élet továbbképzését megrázkódtatáson, kételesen és szenvedésen át. Erről azonban nem lehet lemondani, ha az élet folyamatban és örömteljességben akar maradni. Ha tulajdonképen csak védekezésről lenne szó és a harc nem vinné bensőleg is tovább az életet, akkor nem lehetne a megrekedés ellen óvakodni, a megállás elkerülhetetlen volna, a cél hiánya megbénítana minden tetterőt. Így tehát arról van szó, hogy azt a megállást legyőzzük és ezt igéri a vallás.

Vizsgálódásunk már különböző pontokon érintkezett a vallással, de tartalmát és jelentőségét még nem méltattuk kellően. Ezt a kérdést azonban nem vethetjük fel anélkül, hogy el ne ismerjük, hogy a szellemi élet minden kifejtése, ha az ember tudatától többnyire elrejtetten is, magában hordja a vallás egy elemét. Mert valamint az élet önmagában való létre szolgáló fordulat nem az egyes pontokból, hanem csakis az egészből indulhat ki, ép úgy minden valóban szellemi tevékenységnek is az egész életével kell összekötnie lennie és rája támaszkodnia. Ez egyáltalán nem csupán az erő megerősítését jelenti, hanem az életproceszus általános belső átalakulását is. Hiszen láttuk, hogy igazi szellemi élet csak azzal jön létre, ha legyőzzük a subjektív képesség és a tárgyon való hatás ellentétét, hogy csak a teljes tevékenységre való fölemelkedés eredményez önmagában való létet és hoz létre élettartalmat. Már most azonban mindaz, a mi emberi fáradozást és törekvést hozhat önmagából létre, a merő subjektum oldalán áll, nem éri el a teljes tevékenységet, a mely a tárgyat is befoglalja és egyúttal nem ér el teljes realitást sem; csak az összelet, mely az embert körülveszi és hullámaiba belevonja, tudja a meredek szakadékokat áthidalni, csak ez tudja a merő óhajtozást és akarást erőteljes tette és alkotó munkává alakítani. Hogy így az ember éppen abban, a mi számára a legbensőbb és legsajátabb, teljesen az egyéntől függ és tőle kapja a törekvés erejét és irányát, az az élet minden magaslatán teljes világossággal nyilvánvaló volt. Így a nagystílű művészi képzés nem

az egyéni fáradozás termékének érezte magát, hanem egy magasabb hatalom adományának, mélyebb természetek, mint Goethe, mint a kegyelem ajándékát benső hálával fogadták és tiszteletteljesen bántak vele. Nagy gondolkodónak is belülről valami minden önkénynek fölötte álló kényszerül kellett tapasztalniok, ha lényük követelését merészen és diadalukban biztosan szembe tudták állítani mindazzal, a mi körülöttük igazság számba ment. A tett hősei pedig, ha gyakran szkeptikusak voltak is az őket körülvevő vallással szemben, úgy szokták magukat tekinteni, mint eszközöket egy a világ felett uralkodó sors kezében, különben ilyen meggyőződés nélkül a rengeteg felelősség, melyet cselekvésük magával hozott, komolyabb lelkeknek elviselhetetlen lett volna. A magaslatok azonban csak azt mutatják, a mi minden szellemi életben érvényesül: a hozzátartozást egy végtelen élethez és ettől való függést; ennek minden elismerése és elsajátítása egy nemét adja a vallásnak.

Ez a szellemi alkotásban benne rejlő vallás azonban inkább előudvara a vallásnak, mint maga a vallás, nem alkot saját birodalmat, midőn az egész életet megneemesítő és áttelekésítő hangulattal keríti körül; s megmagyarázatlanul hagyja azt is, hogy történelmi vallások keletkezettek és nagy hatalmakká válhattak. Azon a hangulaton felül egy önállóbb és kifejezettebb vallás felé hajtanak a roppant ellenállások, a melyekbe a szellemi élet, mint láttuk, az ember világában ütközik. Addig elviselhetők lehetnek, a meddig csak kívülről

látszanak jönni, de elviselhetetlenekké válnak, ha az akadályozás az ember legmélyebb alapjáig hat, ha legbelsőbb lényeg és tényleges állapot messze széjjelesnek és merev meghasonlásba jutnak. A megmaradás ilyen meghasonlásnál az egész életet meg kellene hogy bénítsa és megakassza; a lassankénti fejlődéstől és nyugodt előhaladástól itt nem lehet a legkevesebbet sem várni, ha egyáltalán lehetséges az áthidalás, akkor csak abban az irányban kereshető, hogy egy a bonyodalmon felül való hatalom új életet ültet az emberbe, a valóságnak szélesebb mélységét közli vele és ezáltal képessé teszi, hogy annak a szakadéknak a saját lényében ellene dolgozzon.

Hogy az embernek valóban ilyen új mélység nyílik meg, az a történeti vallások közös állítása, ha a közelebbi fogalmazásban messze elágaznak is. A mi szemlélődésünk a szellemi életről szintén hagy helyet ilyen továbbképzésre, lehetőségét készségesen megengedheti. Mert mikor minden szellemi tevékenységet egy összéletbe illesztett és ennek erejére támasztott, akkor az egyesekkel az egész csak a világ felépítésére való munka által közöltetett és annyiban csak közvetve volt jelenvaló; fennáll még az a további lehetőség, hogy az élet egésze közvetlenül is megnyílják az egyesek számára és részt adjon nekik a maga gazdagságából. Ez új életet hozna létre, a mely a kimenetelben és az önmagába való visszatérésben teljes önmagábanlétet ér el; a szellemi élet eszméje ezzel isteneszmévé és a szellem országa isten országává fokozódnék.

Hogy azonban ilyen lehetőség valósággá válik, azt nem lehet máskép szemléltetni, mint egy új élettipus tényleges megjelenése és hatalomra jutása által, melyet az embernek semmiféle töprengő reflexiója nem hozhatna létre. Akár az egyesek lelkében, akár az emberiség életében egyelőre inkább mint ösztönzés és felszólítás lehet jelen, semmint kész munka, az is ténylegességet jelent az életre nézve, nevezetesen mikor az egyes vonások egymás között összekapcsolódnak, ugyanabba az irányba mehetnek, egy ugyanazon forrástól tesznek mint eredetükről tanubizonyságot.

Ha minden vallásnak abban van a lényege, hogy az embert és az istenséget közvetlen viszonyba hozza, akkor annál magasabban fog állni, mennél inkább a bensőbe és egészbe fordítja ezt a viszonyt, mennél inkább engedik, hogy az isteni ne csak egyes határaival érintse az embert, hanem a saját életét közölje vele s részt adjon neki lelke legbensőbb mélyében az istenségből. Ez a fordulat azonban abban bizonyítja meg magát, hogy az embernél is a szellemi élet nem olvad fel a világ felépítésére való hatásban, hanem hogy önmaga felé tud fordulni és az egészlől egészre való mozgásban új tartalmat tud létrehozni, lényegalkotást tud végrehajtani, a mely fölötte áll minden munkeredménynek. Olyan nagyságok, mint érzület, meggyőződés, jellem — úgy láttuk — kell hogy hassanak a szellemi munkában is. Teljes önállóságra és tiszta kifejezésre azonban e mellett nem jutnak, azt csak annyiban teszik, a mennyiben van egy a munkának fölötte való élet

az egésztől az egészre, ez pedig csak egy isteni élet jelenlétében s rávaló vonatkozásban fejlődik ki. Már az ez után való kívánságban megmutatkozik egy mélyebb életréteg képződése, melyben az élet koncentráltabbá, melegebbé, mondhatni személyesebbé válik s a lelki állomány egésze elválik minden merő eredménytől.

Mindezek a formák azonban csak azzal nyernek eleven tartalmat, hogy az isteni életnek ama megnyílása az emberben belső összekapcsolást és lelki egygyéválást hoz létre az egész valósággal, a hogy ez a szeretet fogalmában mindenestre inkább képletes kifejezést talál. De minden tökéletlenség mellett ez a fogalom mégis bizonyos irányt mutat, csak el kell belőle távolítani mindent, a mi a merő affektusra tartozik s csak ne jelentse valami idegennek belevonását egy adott életkörbe, hanem jelentse egy közös életkör alakítását, az életnek nagygyá és szélessé válását mindannak legyőzésében, a mi szakadék és korlát van az idegen és a saját között. Ilyen szeretetet ismer fel az ember egy új életnek és lénynek benne való létrehozásában, egy belső felmagasztosulásban, mely egyedül menti meg a fenyegető megsemmisüléstől. Csak a mennyiben ez a szeretet az ember saját lényévé válik, következhetik be a felszabadulás a természetes én szükössége alól a nélkül, hogy az ürességbe esnénk; az ilyen isteni szeretet képes mindent, a mi merev és ellenséges, feloldani, a kicsinynek és eltévelyedettnek is értéket adni, az emberek kölcsönös viszonyában előtérbe juttatja a közöst, sőt az egyformát, megújít és átlelkesít ezzel

minden emberi együttlétet. De ezenfelül tovább is ér, a természethez és a kulturához való viszonyunkban, a világ egészét lélektelen idegenből hazánkká teszi és lehetségessé teszi, hogy az alkotó alapból kiindulva, mint sajátunkat éljük át, a hogy ezt nevezetesen a művészet ki tudja fejezni. Hogy ilyen élet, ilyen belső egygyéválás a mindenség egészével ki tud az emberiségben sarjadni és az élet lelkévé tud lenni, az bizonyosan tanúsítja az isteni élet jelenlétét. A mit a reformáció ideje egy bizonyos irányban így mondott ki: «felebarátunknak megbocsátani annyi, mint biztossá lenni arról, hogy az Isten megbocsátott nekünk» — ez áll ezen új élet egészére: jelenléte az emberben azt tanúsítja, hogy az ember isteni életre támaszkodik. Az a nagy csoda, hogy az isteni élet és alkotó szeretet az ember saját életévé válhatik anélkül, hogy feladná a fölényes fenséget, — csoda és mégis egyúttal tény, melytől a szellemi élet minden fentartása függ.

Ha azonban ez az új élet teljesen elismeretik és erőteljes kifejtésre jut, akkor biztos túlelmeikedés hajtatik végre az akadály területe fölé és a megakadó élet újra folyásba jő. Természetesen ezzel a fordulattal a szenvedés és homály semmi esetre sem tűnnek el egyszerűen, inkább a súlyuk fokozódik. Mert midőn az új fokozat a követelményeket általában fokozza, a meglévő tényálladékokat még elégtelenebbnek mutatja, a mi addig csak mint hiány tűnt fel, most merev ellentmondássá válik. Így a morális eltévelyedés most bűnné nő, és a szokásos

morál könnyen tűnik fel merő torzképnek; a világ állása is közömbösségével a szellemi élet céljai iránt, harczaival és szenvedéseivel még rejtelmesebbé lesz ott, a hol a világon uralkodó hatalom az isteni szeretet. De bármennyire nőnek a rejtélyek, és bármennyire megdagadnak az ellenállások, egy új élet megnyílásának tényét a legmélyebb alaptól nem rendíthetik meg és az ilyen tényben az ember olyan álláspontot talál, a mely fölébe emeli minden ostromnak. Így a szenvedés problémájának vallási megoldása nem valami elmagyarázásban vagy csak legyengítésben van, hanem abban, hogy az új élet fölébe emel egész területének és a szeretet és öröm birodalmát helyezi vele szemben. Persze arról van szó, hogy hajlíthatatlan erővel ragaszkodjunk az újon megnyílt életmélységhez a legközelebbi világ minden ellentmondása ellenére és ez a világok körül folyó harcz olyan heroizmust kíván, a mely nagyobb, mint minden, a mi a világon belül heroizmusnak neveztetik. A vallás azonban nemcsak fölébe emelhet a szenvedésnek, hanem még előrehaladást is nyerhet el tőle; semmisem jellemzőbb a reá sajátyszerű életalakításra, mint ez. A szenvedés pozitív méltatása semmi esetre sem olyan könnyű és egyszerű, mint a hogy fel szokták tételezni. Mert mikor azt mondják, hogy a szenvedés a lélek megneemesítésére és elmélyítésére hat, akkor ennek egyenesen ellentmond a tapasztalat elfogulatlanul megragadott tényálladéka. Sokkal inkább azt látjuk, hogy a szenvedés az embereket kicsikké, szűkösekké, kancsalul látókká teszi, míg a jobb helyzetbe

jutás kitágítja és segítségre készsége teszi a lelket. Elmélyítően a szenvedés csak az alatt a föltétel alatt hathat, ha az élet munkája alatt egy szélesebb réteg van és az ember számára megnyilhatik; ennek lehetősége nélkül minden beszéd a szenvedés megnemesítő hatásáról nem más, mint üres szóbeszéd. A vallásban azonban elsősorban az a mélység jut elismerésre és kifejlődésre, így most már a szenvedés fölemlően hathat, a mennyiben felrázó és megrázó hatalma elkészíti a lelket egy új élet fölvételére, tiszta kezdéseket ébreszt benne. Akkor a szenvedés rávetheti az embert lényének végső mélységére, akkor az eddigi állapot megrendülésén is megmutatkozhatik, hogy a mi egész lényünként tűnt fel és minket szorosan megkötni látszott, csak egy különös lehetőség volt, a melytől megszabadíthatjuk magunkat. A mi azonban áll az egyesre nézve, az áll a népekre és az emberiség egészére is; ennek is szüksége van megújulásra, eredeti kezdetek elültetésére, mert a kulturák magában sikerülésükben élik ki magukat és ellanyhulnak. Világosan különválnak itt két élettípus, melyek történeti vonatkozásuk szerint az ógörögnek és a kereszténynek nevezhetők. Ott a szellemi, mint az emberben biztosan megalapozott és közvetlenül jelenlevő, mint a magasabb természet egy neme tűnik fel; az életnek itt nem lehet más feladata, mint hogy ezt a szellemit az emberben teljes erővel kifejtse és minden támadással szemben fentartsa, a cselekvés itt önabrázoló és önélvezése a belső derékségnek. Ez élet dicséretére sok mindent lehet mondani, de van egy

merev korlátja: mint készet és zártat adja magát, nem ismeri a belső felemelkedést, a szenvedés belső elsajátítását és a lényegnek ez által való növekvését; semmikép sem elégíthet ki, ha életünk állaga tele van bonyodalommal és egy új magaslaton való felkapaszkodásról van szó. A keresztény élettipus, mely messze az egyházi formulázásokon túl a tisztán embe-ribe is ér, a lelki állag belső problémáit helyezi előtérbe; az élet mozgalma számára azzal nyer értéket, hogy benne az ember tapasztalatán és megrendülésén át egy új mélység nyílik, a legfőbb erőt követeli elsajátítására, egyúttal azonban az új élet kifejlesztése által fölébe vezet mindennemű bonyodalomnak. Így található meg minden nyers nem-en át az út egy örömteljes igen-hez. Mivel azonban a szenvedés a győzelemben is jelen marad, sőt erőben inkább növekszik, így ez a fok az élet minden pólusát, a szenvedés és örömet, az akadályt és a legyőzést együtt megelevenítheti és mindkettő által együtt állandó mozgásban tarthatja létünket. Csak itt válik a lélek története lehetségessé s csak ezzel kap a világtörténet lelket, ezzel válik igazi történelemmé, nem pedig merő evolúcióvá.

Egyáltalán az új fokozatú életre lényeges az, hogy a szellemi élet feladatait súlyos akadályokkal szemben nemcsak fentartja, hanem energikusan tovább is viszi s így ez az élet általában a kontraszt karakterét viseli magán és egyúttal az erősebb koncentrációt is magamagában. Csak itt fejlődik ki az idegennel való összekeveréssel szemben az élet teljes önmagá-

ban léte, a munka küzdelmeivel és kétségeivel szemben a biztos nyugalom az örökkévaló szeretetben, szemben a jelenségek szigorú lánczolódnásával a szabadság és tett birodalma, szemben a kultúra növekvő bonyolultságával az egyszerűség és gyermekség, szemben a fenyegető magánnyal a kedélyek összhangza az örök igazság és isteni szeretet közös birodalmában. Mindez pedig nem túlvilági messzeségben, hanem közvetlen jelenlétben. Most csak a vallás külső fogalmazása értheti a maga világát főképen mint túlvilágot és nem mint a valóság éltető mélységét, a mely szellemileg hozzánk legközelebb áll.

A vallás e sajátos módjának és hatásának helyes elismerése könnyen előidézhetheti azt a hajlamot, hogy a többi élettől elszakítsuk magunkat és a vallásba, mint biztos révbe meneküljünk. Az ilyen fordulat azonban világunk összezsugorításával fenyeget és magának a valóságos életnek süllyedésével is. A vallásnak mindazzal együtt, a mi sajátosságot nyújt, a szellemi élet egészen belül kell maradni, ennek tapasztalataiból kell újra meg újra megbizonyítani magát. Ha elszigeteli magát, akkor vagy elveszti minden tartalmát, vagy, a mi közelebb fekszik, áldozatává esik az anthropomorphikus fogalmazásnak nemcsak a fogalmakban, hanem az érzésekben is, melyek könnyen jutnak a merőben emberibe és érzékibe. Akkor az embert inkább sajátosságában fogja meg, semmint ennek fölébe emelné, akkor elkerülhetetlenül kiteszi magát annak a szemrehányásnak és támadásnak, hogy merőben az emberi kívánságok

és érdekek beletükrözése a nagy világba, a hogy azt Ludwig Feuerbach ragyogó módon kifejtette. A vallásnak amaz elkülönítése egy «speczifikusan» vallási élet kifejtésével könnyen idéz elő közömbösséget a kulturmunkával szemben, nem különben farizeusi mellverdesést.

Ha azonban a vallás megőrzi összefüggését a szellemi élet egészével, akkor nem lehet abban kétség, hogy alap-álladékanak minden közelsége mellett az emberi fogalmaknak csak nagyon tökéletlenül nyílhatik meg, mert ezek a világon való munka uralma alatt állanak, ezen kívül csak hasonlatokban tudnak beszélni. Azért a vallás gondolatvilágának szükségszerűen szimbolikus jelleme van. A hasonlatok mögött azonban itt egy új élet ténye áll, a mely szüntelen tovább-buzgásban teljesen kielégítően bizonyítja meg magát és a vallás egy óriási hatalom marad, sőt más erőkkal való össze-ütközésben a legerősebb hatalom, még ha nem terjeszkedik is ki a szélességbe és mint az élet legszentebbje nem hangos magaviselettel, hanem csendes jelenlétben hat a lélek legmélyebb alakjában. A vallást raczionális formákba átfoglalni annyi, mint lerombolni. Tiszteljük tehát a titkát és szívleljük meg Eckhart mester szavát, hogy «istenről a legszebben beszél, a ki a belső gazdagság bőségéről legjobban tud hallgatni.

Visszatekintés és összefoglalás.

Most már arról van szó, hogy egy pillantást vessünk a megtett útra és röviden összefoglaljuk, mi eredményre jutottunk az élet értelmét és értékét illető kérdés dolgában.

Sajátszerű volt a tájékozódásunk módja. Nem kezdtük, a hogy ezt rendszerint tenni szokták, a körülöttünk levő világ vázolásával s nem innen kiindulva kerestünk felvilágosítást az életről, hanem igyekeztünk az életet önmagában megragadni és önmagából megérteni, követtük saját mozgásába, összefüggéseket, bonyodalmat és megoldásokat ismertünk fel benne s ezzel végül eljutottunk egy összképhez, a mely egyúttal tájékozást nyújt az egésznek értelméről és értékéről is. Ezen az úton az elmélkedésnek magának is osztoznia kellett az élet mozgásában, nevezetesen a fordulópontokon választania kellett; az egészen a belső önfentartás utáni törekvés vonult keresztül és a végül nyert eredmény a személyes igazság jellemét hordozta magán. Ez nagy lelki közelséget és melegséget ad az egésznek; minden törekvő ember, nem csupán a tudós kutató, elvállalhatja ezt a munkát, az emberiség összetalálkozhatik egy közös meggyőződés alapvető tartalmában, egyúttal azonban minden egyes is individuális kifejezést adhat a szükségszerűnek, saját nyelvén nyilváníthatja ki. Az ilyen együttátélés által és a szellemi önfentartással való összekapcsolás által az itt megtalált igazság a képzelhető legnagyobb bizonyosságot nyerheti; az élet alapszerkeze-

tére való visszatérés nem kevésbbé az egyszerűsítés irányában hathat, a mely a kulturmunka növekvő bonyolultságával szemben egyre sürgetőbb lesz. A milyen bizonyosan szükség van ezen eljárásnál egy sajátos gondolatvilág kialakítására, hogy az egyes jelenségeket egy egészbe foglalhassuk: egy így megalapozott gondolatvilágnak megvan az az előnye, hogy mind újra saját életté és tapasztalássá változtatható és azzal megszilárdítja jogát.

Az élet tartalmát azonban első sorban az a tény alakítja sajátos módon, hogy nem csupán egyszerűen továbbmegy egy természettől adott pályán, nem épül fel nyugodt továbbhaladásban egy szilárd alapvetésen, hanem főirányát meg kell keresnie; önmagáért való küzdés ez. A természethez való viszony, a mely az embert egyelőre egészen elfoglalja, neki nem elegendő tartósan, az új azonban, a mely felé törekszik, nem csupán merő többlet, hanem valami lényegesen más, a mi csakis szakítás és megfordulás által érhető el; ha egyelőre a lét elszóródásához tartozunk és életünk a környezettel való csupa egyes érintkezésekben folyik le, akkor fordulat következik be az életnek belülről való megragadására s egyuttal az egészben való átélés; ez az épen, a mit szellemi életnek nevezünk. Ez a szellemi élet világjellemével semmikép sem lehet a merő ember tulajdonsága, önállóságot kell vele szemben bírnia, csak úgy idézhet elő alapos fordulatot és adhat az embernek szilárdságot és nagyságot s harcot róhat rá a merőben emberi minéműség ellen. Hogy a szellemi élet mint önálló és fölényes

hatalom hat bennünk és hogy egyuttal saját életünk és lényünk lehet, ez dönt első sorban életünk jelleméről; mindenen uralkodó feladatot talál abban, hogy azt az önálló szellemi életet — s vele új alapviszonyt az élethez — elsajátítsa és a lehető legmagasabb erővel kifejtse.

A szellemi életben azonban azt találtuk, hogy az élet benső egységhez és önmagában való léthez fordul, olyan önmagában való léthez, a mely nem áll a dolgok mellett, hanem ezeket magába föl akarja venni és őket belsőleg át akarja alakítani. Szellemi élet annyi mint valóság-képzés és ezzel első sorban igaz élet. Mert az az élet, mely a szellem-alatti területen a pontoknak pontokhoz való viszonyából alakul, merőben közben-történés s ennélfogva nem igazi élet; az ilyen életnek ön-életnek kell lennie; a mennyiben ez az alkotás egész szélességében szilárdan megtartja magát s belőle önmagához visszatér, valódi valóságot hozhat létre, az egyedülit, a mely ezt a nevet megérdemli és a melyből ered minden, a mi máskülönben valóságnak nevezi magát. Csak a mennyiben itt az élet önmagába mélyed és egy támasztó alaptól kiindulva befoglalja a tevékenység sokféleségét csak annyiban állhat meg önmagán, fejthet ki létet saját területén és így létrehozhatja saját életét. Ebbe a mozgalomba tartozik azonban a tevékenység minden elágazása a jóba, igazba és szépbe, mindenütt arról van szó, hogy a merőben subjektívizgalom ürességén túljussunk és olyan pontot érjünk el, a hol az élet ön-kifejtéssé lesz és ezzel tartalmat hoz létre. Egy

ilyen öntevékenységekben azonban olyan öröm foglaltatik, a mely messze felülhalad minden közönséges boldogságot. Ily módon valóban nincs hiány mindent összefoglaló czél dolgában életünk számára.

E mellett az az egy nagy fordulat egyuttal mérhetetlen munkának kiinduló pontja is. Mert miután a bensőség, melyről itt szó van, a világ-mindenség saját mélységét jelenti, tehát nem elválás a világtól, nem menekülés a kedély egy zugába, hanem egy energikus megegyezésről van itt szó minden meglévő létállapottal, átváltozásról és fölemelkedésről, előrenyomulásról és felfedezésről, innen kiindulva kell az emberiség minden élményét áttekinteni és egymással összehozni, megnyílik az a lehetőség, hogy a partikuláris életrendszerekkel, melyek túlságos szorosakká váltak nekünk, egy univerzálisat állítsunk szembe és minden eredményt a szerint vizsgáljunk, hogy mivel járul hozzá egy önmagában levő élethez és a valódi valóság fölépítéséhez.

Természetesen egy ilyen élet követelése nem fejlődhetik ki az emberiségben a nélkül, hogy a tényleges czél és a tényleges állapot az emberiség közvetlen képességével együtt messzire el ne távolodjanak egymástól és a feladat sokkal nehezebbnek ne bizonyuljon, mint ott, a hol csak az erőknek bizonyos irányokban való fordulatára törekszenek, nem pedig az életnek lényegesen új módjára. A dolog megnehezítése azonban a czélt nem teheti kérdésessé, a világos betekintés abba az állapotba ellenkezőleg afelé fog hatni, hogy a munkának megadja a

szükséges erőt és mélységet, valamint hogy el-
eleene dolgozzon egy ellentétnek, a mely sok el-
tevélyedést és zavart idézett és idéz elő mind-
untalan, t. i. a szabadon lebegő idealizmus és
a merő realizmus ellentétének. Amaz idealizmus
peéri azzal, hogy valamiféle szellemi tevékeny-
séget hoz létre az emberiségben és valamiféle
köröket megnyer a számára, nem törekszik kel-
blően arra, hogy a mozgalom a legmélyebb gyö-
kereig hatoljon és hogy az emberiség új össz-
állapotát hozza létre; azt hiszi, hogy egykön-
nyen megnyerte az embert már annak számára,
a mi csak valamikép érinti, gondolatai számára
csak valamikép is nyilvánvaló; ily módon könny-
en elfelületesedik halvány intellektualizmussá.
A realizmus jogában van, mikor ezzel szemben
az emberi lét teljes tényálladékát fordítja kifelé
és a munkát ezzel szorosabban összekapcsolja.
Azt azonban nem veszi észre, hogy minden szel-
lemi tevékenységben és így minden kulturmun-
kában is egy emelkedés rejlik e fölé az állapot
fölé és hogy szüntelenül ellenhatás áramlik be-
őle ez állapot ellen; így tehát a merő ember
saját képességének rója fel azt, a mi csak a
szellemi élet hatása alatt jön létre s azt hiheti,
hogy merő kitágítás és képzetkapcsolások útján
tudományt és természeti ösztönök kifinomítása
útján morális állapotot tud létrehozni. Csak
mikor a szellemi tevékenység és emberi hely-
zet egyaránt megtalálják méltánylásukat és ál-
landó kölcsönhatásban maradnak, csak akkor
lehet lényeges idealizmusra jutni, mely a kettő-
nek harczán át előbbrehatol egy igazi valóság
fölépítésére.

Ez életnek egésze követeli a valóság mélységének elismerését és e mélység elsajátításának lehetőségét az ember részéről; a mi eddig az ő egész világának látszott, az ezzel másik világgá, a merő kifejtés és megjelenés világává válik. Az ilyen átfordulásban van metafizika, azt nem ismerjük félre és nem is tagadjuk, sőt az élet ilyen metafizikájának elismerését tekintjük annak a pontnak, melyen a szellemeknek döntenieök kell és nyilván mindig döntenie is fognak. Ha nincs a valóságnak mélysége vagy elzárva marad előlünk, akkor elesik minden lehetőség arra, hogy az életet önmagára alapítsuk, a valódi szellemi kulturát a merő emberkultúrától elválasszuk, a zürzavarnak, a mely minket körülvesz, belsőleg fölébe kerekedjünk. Akkor az élet el van veszve és nélkülöznie kell minden értelmet. Így nem az idegenben, a homályosban és a túlvilágiban való gyönyörködés hajt minket arra az átfordulásra, hanem az élet önállóságáról és az élet tartalmáról való gond. Az életnek ilyen metafizikája elég nyilvánvalóan is különbözik minden elvont iskolai metafizikától. Az a metafizika egyáltalán nem merő intellektuális szükségérgézetből egészíti ki és alakítja át életünket, hanem épen ő hatol öneszmélés útján egy valódi valóságig, csak általa lehet az életnek szilárd álláspontját, a valódi jelent, az önmagunkban való létet elérni. A merő lét csak olyan valóságot tüntet elénk, a mely szétfolyik, ha meg akarjuk szilárdítani; valódi valóság csak szellemi munka és egy önmagában létező világ fölépítése útján jön létre.

Az itt kifejtett élet egy további vonása az

ethikai természetű tevékenység következetes követelése. Ethikai jellemet főképen azáltal nyer, hogy itt nem arról van szó, hogy egy meglévő alapon ezt vagy azt elvégezzük, hanem hogy szakítva a meglévő helyzettel új álláspontot nyerjünk és egy új élet egészét vivjük ki, hogy tehát ne csak egyes feladatokat, hanem egy összfeladatot birjunk, mely minden sokféleséget áthat és összetart. Hogy sikerül-e amaz álláspontot megnyerni, benne erős gyökereket verni, szellemi karaktert kiképezni és ezzel a valóság állományát növelni, hogy röviden szólva, lesz-e az ember szellemi energia és egyuttal egy láthatatlan rend részvevője, az dönt életének sikerülése vagy nem sikerülése fölött; a kifelé való legfényesebb sikerek sem pótolhatják az e tekintetben való hiányt. A feladat azonban, a mely ezzel az ember elé van állítva, nem tűnhetik idegennek; a követelés nem jó kívülről, hanem saját lényünkéből; hiszen arról van szó, hogy igaz ént nyerjünk el, saját életünket önmagunkban való létre vezessük. Ha minden ethika olyasvalamit kíván, a mi a merőben ember fölött van, akkor itt az az ember fölött levő valami maga az embernek legbelsőbb alapja. Ezzel elesik minden lehetőség arra, hogy a morált mint valami nyomasztó igát vagy merev sablont fogjuk fel, a hogy azok teszik, a kik a helyett, hogy utána mennének a dolog belső összefüggéseinek, merőben az emberi együttlétben való jelenséghez ragaszkodnak és ítéletüket könnyen befolyásoltatják a karrikaturától. A szellemi élet ilyen morálja képes arra is, hogy kielégítsen olyan követel-

ményt, a mely el nem hárítható, a melyet azonban a jelenkori tanítások csak mellékesen szoktak tárgyalni, t. i. egy élő hatalom követelményét, mely a törvényeknek, a normáknak ható erőt ad az emberen belül. Mert mit használnak az ellenállások súlyával és a szellemi inger bágyadtságával szemben a parancsolatok és normák, ha csak követeléseket támasztanak az emberrel szemben, de nem jön elébük az élet folyama és nem teszi teljesítésüket lehetőségessé? Ilyen életfolyam nyílik azonban, ha elismerjük a mindenség-életnek jelenlétét az emberben, a mely fölemeli a merő pont képessége fölé és az egésznek erejét hathatóssá teszi benne. Az ilyen összefüggésben egyuttal a morálnak nem lesz sem regulatív, sem produktív jelleme, azaz cselekvésünknek nem kell csak belehelyezkednie egy fennálló rendbe, nem kell egy adott világba csak beleilleszkednie, hanem a dolgok állását tovább kell képeznie, a szellem birodalmát legjobb képessége szerint gyarapítania. Akkor nem fog a tevékenységgel addig várni, a míg kívülről jön számára valami követelés, hanem belső ösztönből fog fölkeresni és tovább fejteni, alkotni és megújítani. Ilyen alaptól kiindulva kell nevezetesen a morálnak újraélesztetnie, hogy magasra fejlődött kultúránk ne legyen áldozatává a rothadásnak és az elharapózó elpuhulással férfias érzület álljon szemben. Egy a szubjektív hogyléten fölülálló cél nélkül nincs meg az életnek szilárd támasztéka és összetartása, minden külső bősége mellett nem kerülheti el a belső ürességet és felbomlást.

Ilyképen az élet értelmében és céljában, mint a hogy ebből látszik, nem lehet kételkedni. Egy önálló szellemi élet elsajátításában olyan feladat nyílik, a mely minden szétágazást magában foglal és minden létét átképzésére hajt. Az ebben az életben való részesedéssel belső viszonyt nyerünk a világgal és szoros külön körből egy mindenség-életbe helyeztetünk, egy belső élethez tartozóknak tudjuk magunkat és az egyénnek ereje visz minket is. Emellett azonban nem tűnünk el a végtelenségben. Mert az a nagy tény, hogy az egyes helynek végtelen élete saját élménynyé válik, hogy itt az önálló élet forráspontját teremti meg. Ezen a helyen a mozgalom saját tettünké válik és nélküle nem juthat előre. Így cselekvésünk is a mindenség továbbképzéséhez tartozik és meg lehetünk győződve, hogy semmi sincs abból elveszve, a mi lényegét képezni hat. Az ilyen élet nemcsak a külső természetnek emel biztosan és magasán fölébe, hanem az emberi üzemeknek is kicsinyes érdekeikkel együtt, hiszen mint a végtelenség részvevői önmagunkon állunk, mérhetetlen munka közben az alkotó alaptól kiindulva belső szilárdságot és biztos nyugalmat meríthetünk. Egyuttal megváltoznak az élet mértékei: nagysága nem a kifelé elért eredménytől függ, hanem a lényegét alkotó mélység kiküzdésétől és a világ állományának ezáltal való előbbrevitelétől; a mi különbözőséget az életsors mutat, az háttérbe szorul e valamennyiünk közös műve mögött; külső kicsinység együtt járhat a belső nagysággal és senkinek sem szabad életfelada-

tát alacsonyra becsülni. Valamennyien királyi vérből valók vagyunk, de csak mint a szellemi világ polgárai, mint az eredeti élet hordozói.

Az élet képéről és becsléséről azonban nemcsak az dönt, a mi az életben mint mozgalom támad; nem kevésbé esik a mérlegbe, hogy mennyiben sikeresek, mennyiben közelednek céljukhoz. A készületlenség könnyen elviselhető, ha a biztos kiküzdés útján van, de ha nem így van, akkor nyomasztólag és bénítólag hat. Most már azonban nem lehet tagadni, hogy a szellemi mozgalom nálunk akadályokba ütközik, melyek nem oldhatók fel simán; épen az, a miben sajátossága és nagysága áll, bonyodalmakat szül, melyek a nyereséget veszteséggé alakíthatják át.

Sajátsága volt a mi körünk szellemi életének egy előrehaladó belső mozgalom, egy fölkapaszkodás különböző lépcsőfokokon. A természetes önfentartáson felül és a legközelebbi lét zűrzavarán felül egy szellemi élet fölépítésére hajt valami, de ebben is bekövetkezik a szétválás egy összefoglaló kulturmunka és a vallás egy birodalma között. Ezzel az élet három rétege keletkezik, melyek különböző javaikat tartalmaznak és különböző világi áttekintéseket hoznak létre. A természetes és társadalmi önfentartás hasznosságán és célszerűségén belül világot építő alkotás emelkedik s erőt és szélességet fejleszt ki, fölötte azonban a világon belülálló bensőség és a világot legyőző szeretet birodalma van; a világnézet szerint az első fok, ha nem a materializmus-hoz, de mindenesetre a pozitívizmushoz és

*Csak a szellemi élet az igaz élet
emberhez vezető*

agnoszticizmusához hajlik, a másik egy pantheisztikus gondolkodásmódhoz és a szellemi élet személytelen fogalmazásához, a harmadik theizmust képvisel és személyesebb színezetet ad a szellemi életnek. Már most az élet egésze csak akkor sikerülhet, ha ezek a különböző fokok élő vonatkozásban és kölcsönös hatásban maradnak és egymást kiegészítik, ha az alsók a magasabbakhoz tovább törekszenek és ezek rájuk visszavonakoznak, csak ha ezzel minden jogával együtt felismeri korlátját is és ha minden különös feladatnak az összfeladat fölötte marad.

De közönségesen mily messze el van az élet az ilyen alakítástól távolodva, mennyire széjjel esik az ember előtt, mennyire meg van hasonolva önmagával! Az egész többnyire nem elég erőteljes, hogy a különböző oldalakat és fokokat összetartsa és egymással kiegyenlítse; így mindegyikük önállóan lép fel és önmagából uralkodni akar az egészen; nemcsak hogy az alantas zártságával és szilárdságával azzal fenyegeti az életet, hogy lehúzza, a magasabb is elveszti teljes erejét, sőt szellemiségében is fenyegetve van, ha az élet összefüggéséből kilép és mozgásával szemben bezárkózik. Így mutatják ezt a vallási terület tapasztalatai teljes világossággal; nevezetesen ott, a hol a vallás teljesen egyeduralkodóul adta magát, a kicsinyesen emberibe és szűkösbe jutott. Általában véve a fokok amaz izolálása merev szűkítéseket és ép oly kemény, mint kilátástalan harczokat idéz elő, minden fok létrehozza a maga saját dogmatizmusát, az életalakítás a párt

szempontja alá kerül, az önmaga fentartására és a többiekkel szemben való keresztülvitelére való gond az egésznek előbbrevitelét mellékesnek tünteti fel, az emberiség legjobb erői fölemésztődnek az ilyen összeütközésben. Az a szellemi élet sorsa nálunk, hogy nemcsak kifelé, hanem önmagában is folytonos harczot kell viselnie és hogy a harcz mindkét módja csaknem összeelegyedik egymással. A történelem folyama azonban úgy látszik, mintha nem csökkentené, hanem inkább fokozná a bonyodalmat; avagy volt-e valaha idő, a mely annyira pártokra szakadt, mint a miénk?

Az a meghasonlás azonban semmiképen sem a merő individuumok hibája, végeredményben onnan ered, hogy magában a valóság tényálladékában az alacsony semmikép sem megy egészen a fölemelkedő mozgalomba, hanem ezzel szemben önállóságot tart meg; így a természet birodalma legnagyobbbrészt a szellemi étellel való minden vonatkozás nélkül valónak látszik, így a szellemi élet maga is széles kiterjedésben az önállóságra és lényegképzésre való irány nélkül fejlődik ki. Az erők sok tekintetben elválnak és értelem nélkül szétömlenek az ürességbe, vagy ők is alantas czélok szolgálatába vonatnak. Ez belevág az összállapotba és az individuumokat védteleneknek tünteti fel az akadályyal szemben.

A bonyodalom tetőpontját azonban csak akkor érjük el, ha a világkörnyezet ellenállását, melylyel különböző pontokon találkoztunk, egy egészbe foglaljuk és mint egészet fontoljuk meg. Az általunk képviselt meggyőződést

különös erővel érinti, mert csak az a gondolat vezeti, hogy az ember avval, a mit szellemileg alkot és szellemileg önmagából csinál, nem a saját körében mozog, hanem közvetlenül a világlethez tartozik; hiszen szellemi élet nekünk annyi, mint alkotó életbe való elhelyezés és az az alkotó élet sohasem lehet az egyesnek a dolga, hanem csak az egészé. A mi különöség van bennünk, annak is itt csak akkor van joga és értéke, ha az egyénre támaszkodik és általa alakíttatik. Ily módon életünk, a mennyiben önálló szellemiséget nyer, a mindenség hatása, a mindenség önkímélyítése. A mindenség ily önkímélyítésétől azonban azt lehet várni, sőt szükségszerűen követelni, hogy elegendő ereje legyen arra, hogy önmagát érvényesítse és a dolgok menetét irányítsa: a mi szellemi élet megered, annak ha nem is egy csapásra, de legalább biztos fejlődésben uralomra kell juttatni magát és meg kell törnie minden ellenállást. Máskülönben a világlelet elviselhetetlen ellenmondást rejtene magában olyan mű kezdődnék, melyben nincs meg az önmaga keresztülvitelére való erő; az ember azonban, a kivel szemben az a cél magas követelményeket támaszt, a kinek mellette vagy ellene döntenie kell, kínos bizonytalanságba kerülne s végül szellemileg össze kellene benne törnie. Már pedig nekünk embereknek a világtörténet nagyon is átlátszatlan, semhogy teljesen részvéttelennek nyilváníthatnók cselekvésünk és eljárásunk számára, különösen pedig a valláshoz való fordulás azzal, hogy új életmélységet nyit, megadja a lehetőséget, hogy

valami, a mi eleinte akadállynak tűnik fel, végül előmozdítónak bizonyuljon; sok élettapasztalat valóságot ad ennek a lehetőségnek. Mindazzal szemben azonban, a mi egyes dolog abból fenforog vagy legalább nyitva marad, az egésznek elfogulatlan szemlélése nem vonhatja ki magát az alól a benyomás alól, hogy a világtörténés mereven közömbös minden iránt, a mi belső képzés nálunk végbemegy; a belső mozgalom úgy tűnik, hogy roppant ellentállások ellen nem tud fölvergődni és nem tud önálló birodalommal alakulni. Így látszatra abba az ellenmondásba esünk és közel áll az a fordulat, hogy minden mozgalmat az önálló szellemiség felé merő képzelődésnek nyilvánítsunk s ezzel minden e felé való ösztönt alapjában leromboljunk. A világ, melyet az ember belülről akarna felfogni és sajátjává tenni, úgy tűnik fel, mintha ridegen visszautasítaná és örökre bezárulna előtte.

Az ilyen fordulat tényleg elkerülhetetlen volna, ha a szellemi élet nem volna más, mint a hogy a közönséges felfogás tartja: individuális lelki folyamatok elhelyezése és kombinálása, gondolataink merő ide-oda dobása. Láttuk azonban, hogy a szellemi élet lényegesen több, az életnek új módja, egy új fok megragadása, igazi valóság alkotása, az egésznek erejéből való teremtés. Ebben van világjellemme és ezt mindaz, a mi kívül történik, a legkevésbé sem teheti kétségesse; minden homály a periferián a legkevésbé sem tudja megrendíteni a bizonyosságot az élet magvában. E mellett mint láttuk, különösen az jön számba, hogy az élet

benső mozgalma az ellenállások által nem reked meg, hanem új munkára ösztönöztetik, hogy az ellenállásokkal belső továbbképzést kell szembeállítani.

E szerint az ügy folyamatban marad és a világ nincs előlünk elzárva, törekvésünkkel nem kell magunkat benne elhagyatottaknak éreznünk, nem esünk ki az egésznek mozgásából. A kétség most már merőben a belső gyöngeség jelévé válik, a külső világ tekintete csak azon tud erőt venni, a ki nem tud belső tekintetet szembeállítani vele, a ki a mindenség-életéről belülről nem biztos. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az ellenmondást szabad könnyen vennünk és figyelmen kívül hagynunk. A meredek szakadék a világ kívülről és belülről való tekintete között tagadhatatlanul sajátágosan alakítja úgy világunk összképét, mint életünk feladatát. Ez a világ ellentétével és folyton fokozódó harczával nem lehet a valóság egésze és nem találhatja önmagában végső befejezését; a létnek különös módja, a melynek további kapcsolatokban kell állni, hogy egyáltalában fenn tudjon maradni és valamiféle értelmet nyerjen. Cselekvésünk pedig nem találja ebben az ellenmondásokkal teljes világban végső céljait, a harcz közben az átfoglaló és fölényes szellemiség világára kell irányítva lennie. A gazdag bensőség világa és ennek eleven jelenléte nélkül minden törekvés el volna veszve, a mely a harcz és ellenmondás világában nem jut győzelemre. A valóságnak ez az össztekintete bizonyára rejtélyes marad és minden kísérlet, hogy egy sima formulában

feloldjuk, nem egyéb, mint ellaposítás; így tisztelnünk kell a titkot a nélkül, hogy ezzel a romantika módjára a sötétség dicsőítésébe esnénk. Elég világosan látjuk, hova vezet utunk iránya. Az oly nagy mozgalmakkal és bonyodalmakkal teljes világgal szemben nem lelhetjük főfeladatunkat a merő szemlélésben, nem találhatjuk üdvünket egy merő egyensúlyi állapot helyreállításában, hanem küzdőtársaknak kell lennünk s a haza gondjainak és fáradalmainak ilyen magunkra-vállalásával leírhatatlan nagyságot érünk el; így arról van szó, hogy teljes erővel beledobjuk magunkat a mozgatlomba, abban a sziklaszilárd hitben, hogy semminek sem lehet elvesznie abból, a mi a mindenség-élet belső szükségszerűségének szolgál. Akkor nekünk magunknak örömünkre válhatik, hogy a kétségek legyőzésére nincs szükségünk külső jelekre, hanem belső felkapaszkodás által, a szellem és erő bizonyítékai által uraikká váljunk. És világunknak minden készületlensége nem ijeszthet meg minket, ha ezt mint további összefüggések egy tagját értjük meg s benne inkább kezdetet látunk, mint befejezést.

Életünk akkor is megtartja értelmét és értékét, ha inkább belső előrehatolás, mint külső legyőzés, inkább az erők kiképzése és gyűjtése, mint a célok teljes elérése. Ez volt Luther meggyőződése is mikor ezt mondta: «Még nincs megtéve és még nem történt meg, de folyamatban és lendületben van, nem a vég, hanem az út.»

A dolgok ily állása elkerülhetetlenül előhívja

a halhatatlanság problémáját; nemcsak az alantas élet-mohósága, kielégíthetetlen többet-akarás, hanem a szellemi élet kényszerítő vágya is ehhez vonz. Az újkor e kérdés igenlését nyilvánvalóan nagyon megnehezítette. Már a világ megmérhetetlen térbeli és időbeli kiterjedése is más világításba helyezi a kérdést, mint akkor, a mikor a föld úgy tűnt fel, mint a világegyetem középpontja és a világ egész területe csekély időközben bejárhatónak látszott; e mellett egyre világosabban ismerjük fel minden szellemi tevékenységnek függését a testi feltételektől. Ha továbbá csak a szellemi életben való részvétel ad az embernek kiváló állást, akkor a szellemi mozgalom kicsinyessége a legtöbb ponton megütődést kell hogy keltsen; még a hol a szellemi élet a nevelés folytán valamenynyire fölébresztetett is, az élet folyamán gyakran csaknem teljesen elalszik és a szellemi mozgalom teljesen eltűnik a sivár filiszterségben és neveltlenségben. A lélek mintha kialudt volna, mikor a test még él. Mit ér az ilyen halott lelkeknek a továbbélés ezen léten túl? Végül a szellemi életről való kitágult fogalmak is mind erősebben éreztetik a nekünk adatott létformák szűkösségét és föltételelességét, nekünk nem megy, mint a régebbi gondolkodásmódnak, föltétlenül szerencseszámba, hogy ezt a különös létformát minden szükségével és véletlenségével minden időn át tovább vonszoljuk, nem egy van köztünk, a ki inkább választaná a teljes megsemmisülést, mint az ilyen merev lebilincseltséget és rabságot.

Akármennyi szól is ellene az újkorban az igen-

lésnek, a merev tagadás is lehetetlenné válik, a mint az életnek az a képe, melyet kifejtettünk, el van ismerve. Mert az élet szellemi tartalma szerint nemcsak az egyesnél, hanem az emberiség egészében is teljes-tökéletesen elkészületlennek mutatkozik, mint merőben kezdete az útnak és nincs semmiféle remény, hogy a legközelebbi létkör valaha is az ész birodalmává változzék, sőt ha a haladással a bonyodalmak is nőnek, akkor az egész szellemiség felé való mozgalomnak értelmetlenné kell válnia. Ma ilyen állapotnak kell a végső lezáródást hoznia, ha a szellemi élet fejlődése nem terjed ezentúl és nem engedi az egyest is, hogy részt vegyen ebben a tovább megmaradásban. Természetesen ez a megmaradás csak a szellemi magra szorítkozhatik, a mely bennünk el van vetve és előállhat az a kérdés, vajjon ha az élet lefolyása a hajlamot nem emeli szellemi energiává és nem teszi önálló életfolyammá, lesz-e az élet ezen a helyen továbbhaladás és nem használja-e fel erejét másvalahol.

Minden a jövőbe való töprengésnél fontosabb az a tény, hogy nálunk már most időkfeletti élet képződik, hogy az ember részt tud nyerni az örökkévalóságból és végtelenségből és pedig — ez a fődolog — nemcsak egyes tevékenységeivel, pl. gondolkodó képességével, hanem létének egy részével; a mi ebben a nyereség, az nem válhatik teljesen az idő áldozatává.

Mindazonáltal e kérdésben sokkal több sötétség marad, semhogy életünk előterében állhatna; tehát csak a dogmatikus tagadást utasítsuk el. Hogy ennek a sötétségnek megvan

az az előnye, hogy törekvésünket ennél az életnél megrögzíti, a mely oly sok tennivalót ad nekünk és egyúttal a cselekvéstől távoltartja a jutalom gondolatát, azt nem kisebb ember mint Kant juttatta érvényre a praktikus ész kritikájában. Ennek a kérdésnek mélyreható tagolását ezekkel a szavakkal fejezi be: «Tehát itt is helyes az, hogy a kifürkészhetetlen bölcsesség, mely által létezünk, nemkevesebbé tiszteltreméltó abban, a mit megtagadott tőlünk, mint abban, a miből részt juttatott nekünk.»

Következések az egyén életére.

Mint minden életalakításnak, a miénknek is az egyén létén kell megbizonyítania magát; meg is teszi ezt, midőn az egyes élet elé is jelentékeny feladatot állít, belső összefüggést ad neki, kiragadja az ellentmondásokból, melyek máskülönben elpusztítással fenyegetik. Ezek az ellenmodások azonban abban gyökereznek, hogy az ember mint gondolkodó lény fölébe nő a természetnek és nem talál már benne kielégülést, azonban létének átlagában a szellemi tevékenység nem elég erős arra, hogy új életet hozzon létre; így az ember bizonytalanul lebeg a középén és mivel a segítségre való kísérletek hamar elégteleneknek bizonyulnak, az egész végül bús rezignációban végződik és az élet, Schopenhauerrel szólva, olyan üzletnek tűnik fel, a mely nem fedezi a kiadásait.

Az élet lefolyása a különböző életkorokon át, a hogy a tapasztalás mutatja, úgy mutatkozik

mint fölemelkedés és leszállás, ezzel azonban mint túlnyomó veszteség, mint nagy kiábrándulás. Az életbe való belépéskor az egyént övéinek szűk köre örömmel üdvözli és gyöngéden ápolja, felnövekvésekor is szeretet és jóság őrzik útját és ha fájdalmak és gondok nem hiányoznak is, az élethalakítást és életkedvet nem zavarják lényegesen. Mivel a függés még nem idéz elő nyomást, a gyermekkor az ártatlan öröm állapotát fejleszti ki, melybe a későbbi élet gyakran mint elvesztett paradicsomba kívánczik vissza. Azután azonban feltámad a függetlenség után való vágy, az élet a szabadba és a messzeségbe törekszik, az ember saját útjait követi, a barátság és szerelem révén új összeköttetéseket szerez a természettől adottakkal szemben, új ösztönei támadnak, új kívánságai kelnek fel, duzadó érzéki erő hoz a szellemi életnek is termékeny ösztönzéseket. A végtelenbe megy ekkor a vágyódás és reménykedés, korlátlan lehetőségek között válogathat a törekvő szellem, a friss erő eredeti felduzzadása azt az érzést idézi elő, hogy a világ éppen most kezdi igazi folyását, csak most ragyog a nap teljesen, a gyönyör és szerelem csak most fejt ki egész varázsát. A múlt e mellett könnyen úgy tűnik fel, mint merő előzetes foka annak, a mi most az eldöntés stádiumába lép, most kovácsolódik a jövő, most mutatkozik meg az útja minden következő időnek. Az ifjúság nem gondolhat ilyen nagyot magáról a nélkül, hogy sok gondot és fájdalmat magára ne vegyen, a magasratörő tervek különös erővel éreztetik a meglévő állapottal levő elégtelenséget és ellenha-

tást. De az örömteljes erő-tudat ebből inkább ösztönzést merít az életre, mint akadályozást, szilárd hit is dolgozik az ész hatalmában és az emberi igazságosságban, nem különben a szabad cselekvés fölényében való hit minden merev mechanizmus fölött.

A tervezgetések idejéből az ember a férfikorral belép a munka idejébe, most már meg kell feszítenie karjait, képességét tettel kell igazolnia, hivatást vállal, saját otthont alapít. Ez nem történhetik meg az élet bizonyos összeszűkítése nélkül, nyugodt pályára térés nélkül. Mikor azonban az ifjúság forrongása elröpül, kárpótlásul az élet szorosabban összefonódik a valósággal és szilárdabb talajt nyer; a czélok világosabban állanak szem előtt és az értük való tevékenység biztosságot nyer. A termékeny munkából szeretet és öröm bugyog ki, odaadásra és áldozatokra hajthat, az életnek ethikai nevelő ereje félreismerhetetlen. De minden ilyen eredmény mellett az élet további lefolyásában eljut egy kritikus pontra, egész létünk legkritikusabb pontjára. A munka felé fordulás arra kényszerít, hogy szemünket az eredményre irányítsuk és evvel eltéríti az embert saját belsejétől, az élet súlypontját mindjobban áthelyezi a környezethez való viszonyba és az egyént a környezet kívánságainak szolgájává teszi. Ez nem eredményez súlyos zavart mind addig, a míg az ifjúság ereje még tart és a napi munkát megmelegíti; de ez a tűz lassankint kialszik, a természet ifjúi ereje mindjobban ellankad és kérdés most már, vajjon pótolható-e valamikép, a mi ezzel elvész.

Ezzel azonban el van érve a kritikus pont és az élet elhatározás előtt áll. Csak szellemi erő pótolhatja a hanyatló természetet, de csak akkor pótolhatja, ha a szellemi indíték, a mely az egyént érte, eléggé gyökeret vert benne, hogy önnálló életet élhessen és fölvegye a harczot az akadályokkal szemben. Ez azonban mint a tagadhatatlan szemlátomás megmutatja, a legtöbb esetben nem történik meg, a szellemi életet sem önmaga, sem a társadalmi élet hajtószervezete nem tartja fenn: ez azonban épen a mi fejtegetéseink szerint annyiban jelent merev ellentmondást, a mennyiben a szellemi életnek a bensőség önnállóvá válásában van a lényege; ha ezzel szemben idegen rendnek hajtatik alája, akkor ellaposodik és önmagától elidegenedik, végül merő látszattá süllyed alá. Ezt az egyénnek saját testén is éreznie kell; nem lehet elsősorban kifelé tekinteni és a környezetre való hatást mérlegelni a nélkül, hogy az élet ereje ne süllyedjen és érzelmei el ne lankadjanak, hiszen akkor belső önfentartás helyett a hatás és ellenhatás merő kicserélődése lesz; az eredeti alkotás ekkor helyet ad a renyhe megszokásnak és mindjobban kiterjed a szellemtelen mechanizálódás. A munka routinná süllyed és a mit a tüzes szerelem teremtet, azt a mindennapi megszokásnak és hűvös érdekszámításnak kell fáradságosan fentartania. Az ifjúság örömteljes entuziasmusa józan realizmusnak enged tért, a viszonyok tehetetlenségi ellenállása, melyet az ifjúság oly kevésre értékelt, most teljes elismerésre jut és megbénul minden merész föllendülést, ugyanez

szól a kicsinek és közönségesnek a hatalmára, valamint a véletlenére, a mely gyakran hosszú munkát és jól megalapozott tervet könnyű játékkal rombol el. Lehet-e az egyéntől rossz néven venni, ha ilyen benyomások és tapasztalatok alatt felhagy a dolgok feletti uralom vágyával és lehetőleg a környezetéhez való alkalmazkodásra igyekszik? A társadalmi élet is, melybe most az egyén szolgáltatékészen beilleszkedik, szintén buzgón azon van, hogy ellene hasson a belső üresség érzésének. A társadalom nem fukarkodik a munkeredmény elismerésével, tudja a módját, hogyan kell az egyén becsvágyát felingerelni és hiúságát foglalkoztatni, fáradhatatlan buzgalommal mulatságokat, szórakozásokat, játékokat, sportokat eszel ki, melyek mint a valódi élet szurogátumai a pillanat szenvedélyes izgalmaival el tudják leplezni az egésznek ürességét. Az üresség érzését elűzni azonban még nem annyi, mint magát az ürességet legyőzni; minden mesterségesen létrehozott izgalomban a lelkek nem élnek valóságos életet, belsőleg halott lelkek. És ekkor gyakran fájdalmas vágyódás támad a gyermekkor után, mikor az élet széles távlatban állott az ember előtt, mikor a lehetőségek még nem szorultak össze, mikor az erek erőteljesebben lüktettek.

Végül a munkára való erők felmondják a szolgálatot, vissza kell lépni a munkától, beáll az aggkor. Ez a búcsú a munkától, mely mindjobban teherré vált, kezdetben mint megkönnyebbülés és szabadulás hathat, most a nyugalom lesz örömmé, a kemény harc kialszik,

lágýabb hangulat támad fel, mint részt nem vevő néző az ember igazságosabb lesz ítéletében. Az aggkor a kontempláció ideje, de a kontempláció itt elvált a produkciótól s így a mi bölcsesség itt keletkezik, bágyadt és terméketlen karakterű, inkább alkalmas arra, hogy az élettől való megválást megkönnyítse, mint hogy utólag életet adjon neki. A világítás, melyet az élet innen kap, inkább a pesszimizmusnak kedvező, mint az optimizmusnak. A természet mind-egyikünknek tőkét adott az életre, de ez a tőke korlátolt volt és mi lassankint fölemésztettük; mit kezdjünk most már? Volt egy s más sikerünk, de ezek elfeledtették és elsatnyították a lelket és önmaguk is bizonytalanná válnak, ha az életnek értelme és értéke iránt kétség támad. És hogyan támadna fel itt? Pillanatról pillanatra törekedtünk és minden újabb magasslat elérésével azt reméltük, már az utolsó meredekre kapaszkodunk fel, de mind új csúcsok tűntek fel és arra kényszerítettek, hogy mind tovább és tovább vándoroljunk. Az élet nem tért magához és nem foglalta össze egy egészbe magát; így tehát nem volt mit szembehelyeznünk az idő folyamával, hanem védtelenül sodródtunk vele. A boldogságban való reménykedésben és várakozásban, a mely valahonnan jöhetne, elfutott előlünk a jelen és végül az egész élet, inkább keresés volt és kapkodás az élet után, élni akarás inkább, mint igazi élet.

Bizonyos vigasztalást szerez ennek az életnek az a gondolat, hogy munkánk egy új nemzedéknek felsarjadására szolgált s fáradságunk ennek esik javára. De ad-e ez az életnek ele-

gendő értelmet? Mit tegyünk azzal, ha ez az új nemzedék megint csak egy másikat készít elő és ez megint másikat, ha mindegyik tovább tolja a kérdést és ezzel az élet mindig a keresésnél marad, sohasem állapodik meg? Végül azután a szenvedések egész beláthatatlan láncolata úgy tűnik fel, mint merő eszköz a természeti élet fentartására és nagy tévedéssé válik, hogy öncélnak képzeljük magunkat és az élet tartalmára vágyakozunk. Hisz akkor minden ilyen nagyság nem más, mint merő illúzió, mely csak azért csalogat bennünket, hogy renyheségünkől felrázzon. Mi mind merő átmeneti pontjai vagyunk az életnek, hullámok, melyek szeszegomolyodnak és azután azonnal szétfolynak, hullámok, melyek mindegyike után azonnal egy másik kél, hogy a helyét elfoglalja. A dolgok ilyen állapota felől lehet csalódással élni addig, a míg a szem csak egyes történetekre tapad, a mint azonban áttekintő gondolkodás egy egészbe foglalja össze a tapasztalatokat, nem lehet elkerülni az ily módon értelem nélkül való élet teljes tagadását.

Ugyanerre az eredményre hatnak azok a merev ellentmondások, melyeket az egyén élete mutat fel. Az egyén, nevezetesen a modern kutatás kiélesedett tekintete számára, teljesítőkéletesen úgy tűnik fel, mint a világláncolatnak merőben egy darabja, legmélyebb belsejéig megkötve és egyértelműen meghatározva, egyúttal azonban lehetetlen, hogy lemondjon minden saját döntéséről, mert akkor egyáltalán nem marad fenn számára semmi és élete egy átlátszatlan történés merő szemléletévé válto-

zik. A dolgok amaz egymásmellettisége továbbá, mely a tapasztalatban jelen van, az egyest minden cselekvésével teljesen közönbösnek tünteti fel a megmérhetetlen világegyetem, valamint az óriási tömegű emberi együttlét számára, balgaságnak látszik valami különösnek lenni és valami különös jelentőséget akarni. De veheti-e az egyén és szabad-e magát közönbösnek vennie a nélkül, hogy minden ösztön az életre, minden munka az élet fölépítésére, minden törekvés egy egyéniség kiképzésére értelmetlenné nem válják és össze ne omoljon? Továbbá az ember a tapasztalat birodalmában saját énjének házába van bezárva és minden cselekvésének e pont jóllétére kell irányulnia, teljességgel lehetetlennek látszik ezt a házat elhagyni és másban részt venni. De az ilyen bezáródást egyúttal elviselhetetlen elhagyatottságnak is érzi, vágyódik részvétre és szeretetre és maga is ezt akar tanusítani. De a nyomasztó szorultságnak minden felismerése és érzése sem vezet ki belőle: csak abban látszunk a többi természettel szemben fölényben, hogy fájdalmasan érezzük a megkötöttséget, mely máskülönben észrevétlen marad.

Mindezen pontokon egy rajtuk végigmenő ellentmondást ismerünk fel: valami új zsendül ki bennünk és új célokat tart elénk, de nincs meg a teljes önnállósága és egyúttal az ereje sem ezeknek a céloknak az elérésére. A merő természet elégtelenné válik nekünk, de új életre nem jutunk.

Meg kell-e hogy adjuk magunkat ennek az ellentmondásnak, mint valami elkerülhetetlen

végzetnek és ezzel mondjunk le az élet értelméről? Ezt kellene tennünk, ha a rajzolt lét volna az egész valóság, de nem kell ezt tennünk, ha az önnálló szellemi élet elismerése és elsajátítása megnyitja a mindenség mélységét és azt az adott létet, mint egy különleges világ-állapotot ismerteti fel. A bonyodalmak, melyek létünket korlátozzák és értelmetlenné válással fenyegetik, ezzel ugyan nem tűnnek el, de fölébe emelkedünk hatáskörüknek és olyan álláspontot nyerünk, a melyből kiindulva ellenük lehet hatni. Mert ha azzal a fordulattal részt nyerhetünk egy eredeti életben, egy belülről és az egészből való életben, munkatársak lettünk egy igazi valóság fölépítésében, sőt a végső elmélyedésben végtelen, örök, alkotó életet találunk mint saját életünket belénk helyezve, így tehát nem csupán egy nekünk kiosztott szerepet játszunk, hanem az élet teljes értelmében tulajdonunkká válik, aktiv viszonyba jutunk a valósággal, lehetővé válik, hogy megszabaduljunk a fentebb rajzolt ellentmondásoktól és az élet lefolyását megóvhatjuk attól a gyászos sülyedéstől. Erre vonatkozólag különösen ez esik latba: az egyes élet az egésznek életétől függ és e nélkül nem képes semmire, ezen a bizonyos helyen azonban az egyesnek elhatározása és hozzáfordulása nélkülözhetetlen, hogy az életet fentartsuk és továbbvigyük, itt rajta is múlik a dolog és gyarapítójává válhatik a szellem birodalmának.

Az ilyen fordulattal egy eredeti és szabad élet állhat a sorssal szembe és az ember léte harczczvá válhatik a szabadság és sors között;

akkor eltűnik a közönbösség is, melynek az ember ki volt szolgáltatva; akkor az egésznek jelenné válása is szétrobbanthatja az egyes helyen azt a szűk házat, legyőzheti az elhagyatottságot, a szeretet és részvét nagy hullámai ömlenek át minden emberi léten. Akkor az egyén sorsa is át lesz vive az emberiség össz-sorsára, ezáltal megtisztul és megnemesedik. Hogy ez mennyit jelent, megmutatják a nagy világvallások.

Mindezek a fordulatok és fölemelkedések arra az egy alapvető tényre mutatnak vissza, hogy azzal a fordulattal az egyes élete első sorban nem a környezetéhez való viszony többé, hanem a benne belsőleg jelenlevő szellemi élethez való viszony; ez meg kell hogy változtassa az össz-jellemet a mai fogalmazással szemben. Az élet sikerülése nem függ a kifelé való sikerektől, hanem saját felépítésétől; legfőbb célját abban találja, hogy önálló élet-centrummá, szellemi energiává váljon. Ez sokkal többet jelent, mint egy subjektív jólérzés nyereségét, többet mint különös tevékenységek kifejtését a megismerésben, érzésben és akarásban, többet mint egy morális karakter kiképzését. Mert ez csak egy különös, természetesen nagyon jelentékeny oldala a szellemi energiává való képzésnek; amaz azonban az önmagában való lét kiküzdését jelenti a teljes tevékenység által, mely a tárgyat, az önálló életkör alakítását is magában foglalja, a mely életkör minden különössége mellett sem lép ki a valóság egészéből, hanem jelenlevőnek tartja. A helyes értelemben önma-

gunkban vagyunk és egyúttal közvetlenül a nagy mindenség életében állunk.

Ezzel megmérhetetlen tevékenység nyílik meg az egyes számára is, de ez a tevékenység nem fog határtalan messzeségekbe menni és nem hagyja az egész életet merő mozgássá átalakítani, hanem a törekvés egész szélességében meg fogja tartani a kiinduló pontot és önmagához fog visszatérni; hiszen végre is nem valami messze és idegen felé törekszik, hanem saját lényege felé s minden igazi élet önmagának keresése és kiküzdése.

Az is erősen belenyúlik az egyes élet értékelésébe, hogy a szellemi élet önállóságának elismerése még jobban érezteti az emberi képesség elégtelenségét, az ellentmondást amaz élet szubsztanciája és létezési formája között s még elégtelenebbé teszi az emberi eredményt. A végtelennek a végesben, az idők felett állónak az idő alá vetettben, az alkotónak az adottban és kötöttben kell hatalomra és hathatóságra jutnia, ez a mozgás szüntelen izgalomba ejt minket, sohasem juthat a keresésből és törekvésből tiszta lezáródásra. Ez az ellentmondásokkal teljes helyzet az emberi munka magaslátán teljes tisztasággal volt jelen: a legnemesebb emberek csinálták maguknak a legtöbb morális skrupulust, «a szentek bűnösöknek és a bűnösök szenteknek tartják magukat» (Pascal). A legnagyobb művészek fájdalmasan érezték a távolságot akarásuk és a közt, a mit meg tudtak csinálni és a legnagyobb gondolkodók abban találták főfeladatukat, hogy ellene hassanak az emberi megismerő képesség

túlbecsülésének és megállapítsák határait. E miatt azonban az embernek nem kell elcsüggednie; egy kicsiség, melyet belsőleg átélünk, közvetlenül egy nagyságról tanuskodik, felrázó, fölemelő, továbbhajtó erők jelenlétéről; ezek is lényünkhöz tartoznak és nem engednek, minden készületlensége ellenére sem, kételkedni életünk tartalmában. E mellett különös fontosságú, hogy ez a mozgalom nem merül ki egyes ösztönzésekben, hanem minden sokfélesége egyetlen célra szolgál «az ember fölemelésére szellemi energiává, egy új, szellemi ember születésére. Mert az embernek kétszer kell születnie, egyszer természet szerint s aztán szellemileg, mint a brahmin» (Hegel). Ebben az értelemben azonban valamennyien brahminok vagyunk, mert mindegyikünk, ha életköre külsőleg még oly szerény is, belülről nézve világtény, mely közvetlenül részt vehet az egésznek életében és ezt a maga helyén előbbre tudja vinni. «Isten mindig találkozik önmagával; az emberben lévő isten az emberben találja meg magát. Ezért senkinek sincs oka kicsinyre becsülni magát, a legnagyobbakkal szemben sem» (Goethe).

Ha ez így van az embernél, akkor ellentállhat azoknak a veszedelmeknek, melyek életét rövid föllendülés után azzal fenyegetik, hogy megreked és sülyedésbe jut; a fizikai ifjúsággal szembeállíthatja a szellemit és a megmerevedő mechanizmussal szemben friss folyamatban tarthatja az életet. Egész karaktere meg van változva azáltal, hogy most már nem csupán történik velünk és nem kívülről szakad ránk, hanem

nekünk magunknak kell elkészítenünk és csak akkor nyerhetjük igazán tulajdonunkká, hogy most már nem egyes történések következnek többé értelmetlen zűrzavarban, melyek egy ideig izgatnak bennünket, hogy aztán megint eltűnjenek, hanem a keringéssel és változással szemben megmaradunk egy főirányban, az amaz összszélért való munkában egy idők felett álló jelent alkotunk, itt mindent, a mi az élet belső előbbremenetelének szolgál, megtartunk és fokozni tudunk. Tapasztalatokon, harczokon és nyereségeken, sőt veszteségeken át is itt az életnek egy belső fölépítése mehet végbe, az élet mindjobban önmagára alapíthatja magát és ilyen önállósággal egyúttal eredetiséget is érhet el. Akkor lefolyása révén sokat nyerhetünk, akkor ennek a lefolyásnak szüntelen feszültsége lesz. Akkor nem mehet igazi bölcsesség számba, hogy a szenvedést, a mely ért bennünket, egyszerűen lerázzuk és lehetőleg minden nyomot kiirtsunk belőle, hanem a szenvedésnek is az élet fölényes egészében jelenvalónak kell lennie és elmélyedésére kell hatnia, miközben önmagában is megtisztuláson és megnemesedésen megy keresztül.

Az ilyen belső képzés az élet egész kiterjedése alatt emelkedőben lehet és a fizikai ifjúság eltávoztával továbbhaladhat egy szellemi ifjúság, egy szellemi eredetiség növekedésében; az élet itt nem egy adott és korlátozott tőke fölemésztése, hanem egy új tőke képzése, mely a mérhetetlenig növekedhetik; elveszettnek kell, hogy számítsa az olyan élet, melynek lefolyása az embert nem teszi belsőleg gazda-

gabbá. Abból a szellemi ifjúságból kiindulva bizonyos jogosultságát kell elismerni a nagy misztikusok követelményének, hogy az ember mindennap fiatalabbá váljék, mindennap jobban az örökkévalóságba lépjen az időből.

Az ifjúkorba való szentimentális visszatekintés azonban, az arany napjainak elvesztése miatti jajgatás és panaszkodás most úgy tűnik fel, mint bágyadt gondolkodásmód kifolyása, sőt mint bizonyosság arra, hogy az élet nem találta meg igazi centrumát és ezzel belsőleg üres maradt.

Nem kevésbé mint az ifjúi erő hanyatlásának, ellent lehet állni a munka mechanizálásának és szellemtelen routinná való szétomlásának. Itt nem annyira a külső dolgoknak, mint inkább saját gyöngeségünknek és ürességünknek válunk áldozatává, képtelenségünknek arra, hogy a munkával szemben az egész ember művét megóvjuk és belőle lelkesítsük át a munkát. Ez azonban nevezetesen ott történhetik, ahol elismertetik, hogy a szellemiséghez való fordulással egy új élet nyeréséről van szó, egy valódi lény képzéséről, nem pedig esupán egyes tevékenységek megerősítéséről. Mindenütt arra jutunk, hogy életünkbe nem kívülről jut és nem is juthat a tartalom és érték, hanem önmagunkból tudunk neki értéket adni, a mennyiben egy szellemi világ hat bennünk és saját lényünké válik.

Mikor az ilyen belső feladathoz való ragaszkodás az életet egy folytatódólagos művé alakítja és a mi kifelé elvész, belülről pótolhatóvá válik, akkor a későbbi életfokozatok is sajátjá-

gos fajtájúak és sajátos értékek lesznek. Olyan javak is, mint az erő és szépség, nem korlátozódnak az ifjúkorra, a későbbi életkoroknak is részük van bennük, csak mindig más-kép kell, hogy alakuljanak és a fizikaival szemben inkább a szellemit kell kidomborítaniuk. Rendszerint túlságos korán adjuk meg magunkat és sokkal kevesebbet csinálunk magunkból, mint a mennyit lehetne, legrosszabb ellenségünk a saját csüggedtségünk, merő természet-hez tapadásunk. Az aggkor sem bágyadt kihangzás, hanem az élet belső összefoglalása és egyúttal minden külső mérték fölé emelése, minden merőben emberi értékeléstől való elválasztása. Az élet itt az előbbi evolúcióval szemben bizonyos involútiót hajt végre, önmagához való visszatérést, de ezzel nem esik az ürességbe, ha magvat nyert és a világegyetén mozgásába belépett. Innen kiindulva az aggkor úgy tűnik fel, mint próbaköve az élet egészének, sikerült vagy nem sikerült voltának.

Így az egyes embernek sem kell minden sorsunk feletti sötétség és minden külső és belső ellenállás mellett sem elveszettnek tekintenie életét. A lélek belsejéből fény jön a sötétség ellen és erő az ellenállások ellen. Belső fölépítésben és energikus harczban, saját cselekvésre való alapítottságban, az egyes tények fölé egy mű egészébe való emelkedésben, abban a törekvésben, hogy szellemi energiává váljunk és evvel biztos horgonyt vessünk a valóság egészében, találhatunk nagyságot és készséget, örömteljes élet-hittel elkergethetünk minden bús kétséget. Mivel azonban minderre az

ember csak egy szellemi világ összefüggéseiben és saját erejére támaszkodva képes, az erő és érték öntudata emellett mentes marad a hiú ön-túlbecsülésfől és épen nagysága teszi szembetűnővé az ember határait.

Következmények a jelen helyzetére.

A jelen sajátyszerű helyzetével a bevezető fejezetek eléggé foglalkoztak; ezen a helyen csak annak megkérdezéséről van szó, hogy az általunk kifejtett alapmeggyőződés tud-e valamilyes segítséget kapni korunk zűrzavarái és harczai számára és egyúttal ki tudja-e evvel mutatni a jogát. A milyen bizonyosan az élet nem merő alkalmazása általános elveknek, mint a hogy ezt a felvilágosodás kora vélte, — egy gondolatvilág háttere nélkül szellemi harczok lehetetlenek.

Már most, az élet egészét és bensőségét tekintve, a jelen főtulajdonsága a széles széjjeloszlásban, sőt a különböző mozgalmak merev ellenséges voltában áll; ezért mindenekelőtt azt kell vizsgálni, vajjon az összes főpontokon, a hol ez történik és az élet széthasadozásával fenyeget, az általunk képviselt megerősödés ad-e eszközöket az ellenhatásra és igéri-e az élet újra-összehozását. Ez a jelen legsürgősebb követelése, mert ama széthasadozás akadálytalan továbbhaladása alapján kellene hogy lerombolja az életet és el kell hogy rabolja szellemi karakterét.

1. A szakadás, mint láttuk, már az élet össz-

alakításának problémájánál kezdődik; nem kevesebb mint ötféle különböző módot láttunk különválni, melyek mindegyike az egészen uralkodni akart és az életet önmagából akarta képezni. A míg ez a sokaság egy egyetlen síkon találkozik össze, nem lehet megengesztelődésre gondolni; ez azonban lehetségessé válik, ha az élet egésze különböző oldalakat és rétegeket folytat le; ezt azonban akkor teszi, ha benne önálló szellemi élet az emberi helyzet föltételei között törekszik fel. Különböző oldalakról kell akkor hatni és mindenféle fokokon továbbhaladni. Ezek az oldalak és fokok aztán különböző feladatokat hoznak magukkal, különböző színtereket nyújtanak az életnek, a valóságnak különböző áttekintéseit fejlesztik ki; személyes élettapasztalatok is belejátszanak, a mennyiben az egyiknek ilyen, a másiknak más irányt mutatnak. Hogy pl. a vallás a kulturmunkán túl a tiszta bensőség területét fejleszti ki, az lényegesen az emberiség-élet egészéhez tartozik, sőt a kultura fentartásához is. De hogy mennyire vesz részt benne az egyes és vajjon oda helyezi-e az élet súlypontját, az más kérdés. Az a legmélyebb bensőségű világ lehet az egyiknek merő háttér, míg a másik számára súlyos rázkódások földologgá teszik; nem merőben ész dolga, hogy emberek és egész korok, hol inkább immanensen, hol inkább transcendenzen gondolkodnak. Nem kevésbé különböző gondolkodásmódok működhetnek a kulturmunkán belül, megfelelően annak a nagyobb önállóságnak, melyet az egyes élet-területek az újkor lefolyásakor nyertek; a kutató, a művész, a gyakor-

lat és technika embere járhat a saját útjain és e mellett nem kell ellenségekké válniok. Ma az egész embernek egy alapmeggyőződése és egy főfeladata befoglal minden különféleséget. Akkor, de csak akkor lehetne a belső közösséggel a szabadságot összekötni és a türelmetlenséget jobbról és balról elkerülni, mely minden embert egy tónusra hangolni és egy egyforma hitvallást rájuk kényszeríteni igyekszik. Egy ilyen összefoglaló és fölényes feladat azonban felajánlja az önálló szellemiségre és teljes tevékenységű önmagában-létre való fölemelkedés követelményét; ebbe kell minden sokféleségnek beleilleszkednie és ennek egyuttal önmagát az egészből kell megtisztítania és átképeznie. Az ilyen fordulattal bizonyosan nem tűnnek el egyszerűen az ellentétek és harczok, de most ellenük lehet dolgozni és az egész ember kulturájára törekedni, szemben a merő részkulturákkal. Minden egyes életének műve csak növekedhetik, ha különös feladatát az egész emberére viszi rá.

2. Élesebben hegyeződik ki az ellentét az ember és a világ viszonyánál. A régi gondolkodásmód, mely az embert és a világot mint lényegileg rokont tekintette és gondatlanul vitt bele emberi nagyságokat minden messzeségbe, ma már nem lehet a miénk, megtérés következett be, a mikrokozmosz nem tekinthető egyszerűen makrokozmosz kifejezésének. Ha előbb a világot az emberből kiindulólág értették, most az embert kell a világból megérteni; ez azonban értékelését egyelőre mélyen lenyomja és azzal fenyeget, hogy egy megmérhetetlen és

érthetetlen mindenség elvesző és közönbös darabjává teszi. Így legnyilvánvalóbban a külvilághoz való viszonyában: mily parányi lett itt az emberi kör mindazzal, a mi benne történik, szemben a tér és idő roppant tömegeivel! Szinte még fenyegetőbb a belülről való alábbszállítás. A kultura egésze a modern életben mind kevésbbé tűnik úgy fel, mint az ember műve és nyeresége, hanem mint fölötte álló személytelen hatalom, mely saját szükségből támad fel és hevesen előre tör, az embert azonban mint merő közeget és eszközt használja, teljes-tökéletes közönbösen java és baja iránt. Továbbá a lekicsinyítésre hat az is, hogy míg előbb az ember értékelése főképen az őt elkülönítő vonásoktól függött és ő mint szellemi lény büszke magasságban látszott minden természet fölött lebegni; mindjobban érvényre jut szoros összefüggése a természettel és ez uralkodik a gondolatokon; az ember különállására itt úgylátszik nem marad semmi hely. Minden együttvéve arra hat, hogy az embert az előbbi állapottal szemben mélyen alányomja, sőt gyakran hajlamot idéz elő arra, hogy kötöttségét, védtelenségét, korlátozottságát erősen hangsúlyozza, mivoltának kicsiny és alantas vonásait kidomborítsa és az összképet meghatározottassa, megfoszsza egy különös fontosságban és különös méltóságban való minden hittől. Ha a XVIII. századnak az ember fogalmában mindenekelőtt a nagysága állott szeme előtt, akkor a jelenkor gyakran nem bírja eléggé festeni kicsiségét és gyöngeségét.

Mindez azonban csak addig érvényes, a míg

az étellel szemben mint szemlélők viselkedünk; a cselekvéshez nem fordulhatunk anélkül, hogy tökéletesen más, sőt ellentétes értékelést ne képviseljünk, ha nem is kifejezett hitvallással, hát legalább a tettünkkel. A cselekvésnek éppen a modern fordulat a láthatatlan világtól a láthatóhoz mindinkább az embert és hogylétét tette célpontjává; nemcsak személyes hitvallás volt, hanem a kor hitvallása is, mikor Ludwig Feuerbach ezt mondta: «Isten volt első gondolatom, az ész a második, az ember harmadik és utolsó gondolatom.» Megtalálhatta-e azonban a kor az emberért való fáradozásban és gondolkozásban főfeladatát a nélkül, hogy az embert valamiképen nagyra ne tartsa, neki valami értéket ne tulajdonítson? Hogy kelthetne valami cselekvés lelkesedést, odaadást, önfeláldozást, ha nem gondolna nagyot céljairól és nem tartalmazna hitet saját képességében? A jelen tapasztalat igazolja azt az igazságot. A szabadság és egyenlőség gondolatai csak úgy lehettek a kor politikai és szociális törekvésének fővonásai, hogy az ember magasra értékeltetett és határozottan fölébe emelkedett az emberalatti természetnek. Mert ebben a természetben csak kötöttség van; nem ismer egyenlőséget sem, kialakítja az erő és gyöngeség, egészség és betegség különbségeit stb., egész a rideg könyörtelenségig. A kötöttségnek és egyenlőtlenségnek csak úgy lehet ellene hatni, ha van egy más életforrás, mely megnyitja az öntevékenység lehetőségét és a különbségeken túl egy közös munkát mutat és

közös értékét mindannak, «a mi emberi ábrázatot visel».

Az ember magas becslése az alapja annak a ma oly hatalmasan felduzzadó törekvésnek is, hogy a kulturéletnek új szociális strukturát adjunk, demokratikusat a hagyományos arisztokratikussal szemben. Mert míg a kultúra hagyományos formái szellemi tartalmukat eleinte egy zárt körben fejlesztették ki és csak itt végbe ment megszilárdulása után vitték át a többiekre, most az ilyen fokozat a széles körök igazságtalan megrövidítésének tekintetik és szenvedélyes buzgósággal követeltetik mindenek közvetlen átélése és közvetlen közrehatása. Hogy ez mennyire jogosult és milyen bonyodalmakat hoz magával, azt itt nem lehet fejtegetni: annyi azonban bizonyos, hogy az ember, minden egyes ember nagyrabecsülése nélkül, képességében való erős hit nélkül az a mozgalom a rombolásra kell hogy hasson.

De magasan e politikai és szociális problémák fölött egy erős vonás áll bennünk ellent az ember amaz alábecsülésének és forró vágyat kelt, hogy lényünknek nagyságot adjunk, életünknek értéket szerezzünk. Ezzel szemben azonban a világszemléletből kiindulva fenn tartja magát az értékelés, a mely az emberben nem lát semmi különöset, — hogy szabadulunk ettől az ellentmondástól? Csak úgy, ha az embert kétfélének látjuk: egyszer a természet egy darabjának és e minőségében a természet rendeléseinek alávetettnek, azután azonban olyan helyszínek, a hol a világélet egy fordulata saját

mélységébe tör át, olyan mélységbe, a hol az egyes pontok nem állnak már egy merő egymásmellettség viszonyában, hanem a hol az egyes tétel az egésznek életében közvetlenül részsedhetik és ezzel világlénynyé válhatnak. Akkor az ember a világot, a mely benne fölkél és tevékenységre hívja őt, sőt öntevékenységet ad neki, szembeállítja a körülötte levő világgal, a mely őt megköti és megszorítja; akkor tisztán felismerheti, hogy a körülöttünk levő világ egy egységbe való összefoglalása és az embernek magából ebből a világból való megértése az emberi szellem műve és hogy az a képesség, hogy a kicsinyes emberit mint ilyet ismerjük fel és harczot kezdjünk ellene, az ember nagyságáról tanuskodik. Hogy érezhetné magát az ember kicsinynek, ha nem működnek benne semmi nagy? Hogy azonban mindez abba az irányba megy, a melyet a mi meggyőződésünk a szellemi életről és ennek a mindenségben való helyzetéről követ, azt nem kell fejtegetni. Ebben az összefüggésben az ember nem azáltal jelentékeny, a mit közvetlen léte mutat, hanem azáltal, a mi benne keresztültör és azáltal, a mi belőle lehet; itt egyfelől teljesen elismerhető a korlátozottsága, másfelől és egyúttal megőrizhető számára a fölényes nagyság és méltóság és egyúttal az életre való ösztön is.

Az ember fölemésztésének és megsemmisítésének egy lélektelen kulturproczessus által szintén ellenállhat a mi fogalmazásunk a szellemi életről. Mert ez a szellemi életet nem úgy fogja fel, mint egy pihenés és értelem nélkül

lefolyó proczesszust, hanem mint az önmagában való lét kiküzdését; minden mozgalom végül az életnek önmagába való visszatérésévé válik számára, önmegegerősítéssé és önfőlemeléssé; a hogy tett és szabadság ezzel a valóság hordozóivá válnak, épúgy az ember szellemi élete is végül az elismerés és elsajátítás egy tettén nyugszik. A kulturának az a személytelensége itt csak közeg és átmeneti pont^{számba} mehet, hogy az életet felszabadítsa a kisemberi minémüségéből; ha azonban megszilárdul és uralkodó helyzetet követel, akkor ama fogalmazásból kiindulólág harczot kell ellene kezdeni, harczot az élet önállóságának és lelkének fenntartására. Az a harcz, minden kornak ügye, különösen sürgős a jelen helyzetében, akárhogy tele lehet is nagy veszedelmekkel, megvan benne a végleges győzelem bizonyossága.

A fogalmak merő eltolása által itt persze csak keveset tettünk; az a fontos, hogy az alapmeggyőződést cselekvésbe és alkotásba alakítsuk át és ez csak azon a módon történhetik, hogy létünk egész kiterjedésén át egy az ember és világ ellentétének fölötte álló teljes tevékenységű szellemi élet emeltessék ki és tétessék a munka színterévé. Minden egyes terület, mint vallás és morál, de ismerettan és metafizika is nem az egyes ember színteréről, hanem a szellemi élet színteréről és az élet tapasztalataiból fejtendő ki; ez egyúttal több tartalmat és biztonságot fog nekik adni. Hogy azonban ez a követelés hogyan teljesítendő, azt itt nem lehet közelebbről tárgyalni, itt elég kell hogy legyen az a tény, hogy az ember nem marad a merő

emberhez kötve és hogy életének az önálló szellemiséghez való fordulattal messze kilátások és nagy feladatok nyílnak.

3. Különös erősen izgatja korunkat a munka és lélek ellentéte. Kiélesítésére az alkalmat az adta, hogy a munka elválasztódott az ember közvetlen lelki állapotától; hogy önálló, óriásira nőtt komplexumokba halmozódott össze. Ez az emberiség teljesítőkéességének fokozása révén eleinte tiszta haszonnak tűnt fel, de hamar súlyos veszedelemmé vált, mert a munkának ez a megdagadása a lélek ellen fordult s az embert mindinkább merő eszközzé alacsonyította le. Hogy ez ellen védekezzék, a lélek belevetette magát a munkától lehetőleg elválasztott állapotiságába és szabadon lebegő subjektivitást fejlesztett ki, a mely hamar szétesett volna az ürességbe, ha a művészet nem hozott volna neki amaz élet összefoglalására és ábrázolására való kísérletével megnemesítő segítséget. Így a modern élet ellenkező irányban vált széjjel és ez a széjjelválás mindkét oldalra nézve kár volt. A munka abba a veszedelembe esik, hogy szellemi tartalmát elveszti s mindjobban merő technikává válik, mely még virtuozitássá való fokozásában sem ér el szellemi alkotást; a lélek azonban, ha nem tartja többé a munka össze, feloldódik egyes rostokra és mindjobban elveszti uralkodó középpontját. Így keletkezett a kulturának ilyen meghasonlása merő eredménykulturává és merő hangulatkulturává, technicizmussá és eszteticizmussá; ott hosszú lánczok és minden közvetlenség veszélyeztetése; itt ellenben friss érzés, de az élet ki-

szolgáltatása a pillanatnak, a benyomások és impulzusok szüntelen váltakozásával. A modern egyén gyakran mindkét oldalra van oszolva és megoldatlan ellentétben marad a kemény munka és a felületes élvezet között. Az ilyen meghasonlást lehetetlen végérvényesnek elfogadni; de nem vezethet föléje az oldalak kívülről való mesterséges össze-verejtekezése, hanem csak az ellentétet belülről átfoglaló élet kivívása; látjuk, hogyan hat egy önálló és teljes tevékenységű szellemi élet kiképzése az ilyen célra. Csak innen lehet az eredmény- és a hangulat-kultúra ellentétével egy lényeg-kulturát szembeállítani és egyuttal az élet olyan tartalmára törekedni, melyet ama módok egyike sem ér el. Mert csak a subjektum és objektum szétválásának legyőzésével válik az élet valódi önmagában létté és változhatik ennek számára élménynyé az, a mi különben merő esemény. Az eseményből az élményig előhatolni azonban, ez a jelen nagy vágyának tárgya.

4. A kor élethangulata ide-oda ingadozik a pesszimizmus és optimizmus között. Az erőérzés, melyet a modern kultúra idézett elő és a mely fejlődését áthatja, az optimizmust juttatta fölénybe s sokáig elég erős volt arra, hogy minden szembenálló tapasztalati benyomást kikapcsoljon. A XIX. század befolyása azonban ezzel szemben átfordulást hajtott végre. A filozófia területén ebben Schopenhauer jár elől, kinek mélybe fúródó gondolatmunkája halálos sebet ütött a hagyományos optimizmuson, raczionalizmuson, a haladásba vetett hiten, de gondolatai nem tettek volna akkora hatást, ha

a modern élet mozgalma maga nem hozott volna sok kiábrándulást és nem nyitotta volna meg igazán a szemet az emberi helyzet sokféle baja számára; maguk a nagy sikerek is láthatóvá tettek sok korlátot és a termékeny munka közben annyi gyom nőtt ki, hogy a veszteség szinte túlburjázott a nyereségen. Emellett a munka sokkal keményebb lett, az életfentartás sokkal nehezebb; ha emellett hiányzott a biztos tudat az élet értelméről és értékéről, akkor fölvetődhetett és mindjobban elharapózhatott a kérdés, vajjon a nyereség megéri-e a fáradságot és az élet kívánásában nem tett-e valamennyiünket bolonddá egy merő ábrándkép. Másfelől az ember s különösen mi nyugati emberek, nem adhatjuk meg magunkat állandóan az élet tagadásának; amily kevésbé vonhatjuk ki magunkat a kor munkája és nagy feladatai alól, ép oly kényszerítőleg szoríttatunk az élet igenlésére és igazolásának megkísérlésére; Nietzsche nagy sikeréhez nem kevésbé járult az, hogy nála megint az élet igenlése tört elő. Az az élet-igenlés azonban nagyon is kevésbé van megalapozva, nagyon is merő hangulat, semhogy föl tudná érni az élet roppant ellenállásait, inkább csak tiltakozás a pesszimizmus ellen, mint annak legyőzése. És a mit a szélesebb értelemben vett irodalom gyakran mint az élet magasztalását nyújt, az legtöbbször annyira lapos és frázisszerű, hogy a kérdés szakszerű tárgyalásában szóba sem kerülhet. Így szeretnénk végrehajtani egy élet-igenlést, de nem látjuk, hogyan kell igazolni. Ha a pesszimizmus az élet felszínéről valamennyire

viszasszoríttatik, alapjában nincs megtörve, a mai emberiség igazság szerint sokkal kevésbé boldognak érzi magát, mint a hogy kifelé mutatja és a hogy a kulturmunkán bizonykodni szoktak.

Az ilyen zavart helyzet tisztázást kíván, de csak akkor találhatja meg, ha kétféle dolog kerül össze: az örömteljes élethit biztosítása, mely a jelen hatalmas feladataira bátorságot és erőt ad, és teljes elismerése mind a homályosnak és ellenségesnek, a mit emberi helyzetünk mutat; az igazság árán megvásárolt élethit végül is csak káros lehet. Hogy azonban mindkét követelményt együtt betöltsük, abban előmozdításunkra lehet a meggyőződés az önálló és lényegét alkotó szellemi életről. Mert magas és mindent befoglaló czélt ad nekünk, mely megéri az élet fáradságát, de egyúttal teljes erővel érezteti az ellenállás súlyát, sőt fokozza ennek a nehézségnek az érzését. Az azonban az ellentmondás döntő megoldását adja, hogy a harczonát következhetik és következik is be az élet új mélységének megnyitása. Ha így fáradalmaink és szükségünk a mindenség továbbmozgásához tartoznak, akkor nincsenek elveszve, akkor a végleges győzelem az igené marad; csak az így nyert életigenlés, mely az örömteljességet és a komolyságot elválaszthatatlanul összeszövi, különbözik alapjában minden laposan vidám optimizmustól, mely már előre letompítja a problémákat.

5. Sehol másutt nem állanak a szellemek keményebb harczban, mint annál a kérdésnél, vajjon az emberi élet mint a természetnek

merő továbbvitele értendő és alakítandó-e, vagy hogy a valóságnak új foka jelenik-e meg benne, melynek megjelölésére rég idők óta a szellem fogalma szolgált. Olyan átfordulás van itt szóban, a mely merevebb minden változásnál, melyet az emberi emlékezet ismer. Mert minden, a mit a történelmi hagyomány számunkra hoz, vallás és morál, nevelés és művészet, maga az ember összképe a személyiségben és az egyéniségben, mindez annak a meggyőződésnek az uralma alatt képződött, hogy az ember körében a természettel szemben valami lényegesen új tör keresztül és hogy ennek az újnak kell a gondolkodáson és életen uralkodni. Ezzel az egész hagyománynyal kellene szakítani, ha az ember most teljesen bele akarna illeszkedni a történelembe és hozzá akarná alkalmazni életét; az évszázadok teljesen eltévedtek volna, és minden hagyományos értéket újra kellene értékelni, szóval olyan felfordulás volna, melylyel szemben a legradikálisabb politikai és szociális változások, melyeket az ember kieszelhet, kicsiségnek tűnhetnek fel. Mindazonáltal nem térhetnénk ki az ilyen felfordulás elől, ha az igazság parancsa követelné; hogy azonban követeli-e, azt persze meg kell pontosan vizsgálni.

Fejtegetésünk arra a meggyőződésre támaszkodott és pontról-pontra ennek igazolásán fáradozott, hogy az emberben a valóság nagy fordulata kezdődik és az élet új módjára hajtja át; abban a kísérletben tehát, hogy merő természeti lénynyé változtassuk vissza, csak époly elhibázott, mint lehetetlen reakciót, csak ártal-

mas tévedést láthat, melynek elharapózása súlyos veszteségekkel fenyegeti életünket. Mivel asaját fogalma a szellemi életről élesebb elválasztást hoz magával az emberi létől, teljesen elismerheti az ember szoros összefüggését a természettel, a lassú kialakulást az állati kezdetekből, még az elemi természeti erők és természeti ösztönök megmaradását is a magas fejlettségű kulturán belül; életünk valóság szerint sokkal több kötöttséget és merő ténylegességet tartalmaz, lelkünkbe is sokkal inkább belenyúl a természet, mint a hogy a hagyományos nézet föltételezte, továbbá életünknek sokféle előbbrevitelt ígér, ha természetes bázisa tisztábban ragadtatik meg és erőteljesebben fejlesztetik, ha a szellemi tevékenység szorosabb kapcsolatban marad vele; az ilyen nyereség nem merül ki egyes eredményekben, hanem az élet egészét emeli és lényeges jellemvonást visz bele. De minden együttvéve a legkevéssé sem kényszerít arra, hogy feladja a szellemi élet fölényét. Ez nem a környezetnek merő szemléletéből és értelmezéséből alapozza meg jogát, hanem sokkal inkább abból, hogy a világtörténelem mozgalma szüntelen hatásban egy bensőséget hozott létre, a mely gazdag tartalmával és értékeivel biztosan és magasan fölötte áll a merő ember véleményének; hatalmas munkával és küzdelmekkel olyan fordulat ment végbe ebben az irányban, hogy az élet mindjobban belülről építi fel magát, mindjobban önmagán áll s a világot is mindjobban a belülről felhozott gondolkodási formákban látja. Csak az ilyen fordulattal válik lehetővé a tu-

domány is; mint merő darabjai egy természeti szerkezetnek és a gondolkodás önállóvá válása nélkül sohasem jutnánk túl a képzetek játékán; a ki a természetet mint egésznek tekinti át, szétbontja és újra összefoglalja, az nem benne áll a természetben, hanem fölötte; a ki a merő eredményen nem felejt el a módot, a hogy létrejött s a szellemi vívmányt, annak számára nincs a naturalizmusnak meggyőzőbb czáfolata, mint a természettudomány ténye.

A naturalizmus csak azzal adhatja a siker látszatát vállalkozásának, melylyel az emberi élet összalladékát a természetből vezeti le, hogy ez egy idealizmussal átítatott atmoszférán belül van és szüntelen ebből egészíti ki saját nagyságait, arrafelé hajlítja őket, sokkal többet csínál belőlük, mint a mennyit a valóságban kitesznek. A szokásos összekeverésen keresztül látni, a naturalizmustól elvenni mindent, a mit kölcsönvett, szigorúan a saját képességére állítani, ez annyit jelent mint belsőleg elrombolni a naturalizmust. Csak arra lehet veszedelmes, a ki az érzéki benyomással nem tud megfelelő gondolkodó-erőt szembeállítani. Ez azonban közel fekszik olyan korban, melynek szemléleti horizontja szüntelenül kitágul és a mely egyúttal könnyű szívvel lemond az alapos filozófiai műveltségről.

Ha ilyen belső gyöngeség daczára a naturalizmus annyi kortársunkat magával ragadja és nevezetesen a tömegeket mámorba ejti, annak különös okai kell hogy legyenek, a mint hogy vannak is. A szellem oldalán ma nincs szilárd összetartás és világos cél; a minek az életet

irányítani kellene, az maga is súlyos bonyodalomban és veszedelmes bizonytalanságban van. Mindenekelőtt tekintetbe jön itt a kultúra és vallás meghasonlása, mely azzal fenyeget, hogy az előbbit a laposságba, az utóbbit a korlátoztasságba és merevségbe vezeti. Nem tudunk a kulturfogalomnak olyan mélységet adni, hogy az egész embert belsőleg megragadja és lényegesen továbbképezze; ha azonban a felszínen marad, akkor egyáltalán nem lehet elkerülni, hogy a kultúrát túlnyomólag mint a megismerés merő fokozását fogjuk fel, hogy olyan intellektualizmus harapózzon el, a mely a körülöttünk levő világnak észszerű felderítéséből minden probléma megoldását, az egész emberiség föl-emelését és megnevelését várja, a mely nem ismeri és nem tiszteli az életnek semmi mélységét és titkát, a mely tehát az életnek semmi belső tartalmát és egyúttal semmi szilárd támaszt nem tud adni. Az ilyen üres életnek nincs védelme a környezetből való levezetés ellen; az ilyen intellektualizmus lesz a naturalizmusnak legjobb szövetséges társa, csak amannak támogatása révén tarthatja emez lehetségesnek, hogy a körülöttünk levő világról való belvilágítással urává lehet minden problémának. Az alapvető hiba abban áll, hogy a valósághoz való viszonyunk egyedül az exakt tudományra alapíttatik s az élet elviselhetetlen összezsugorítására félreismergetik, hogy más életterületek, mint művészet, morál, vallás is tartalmazzanak őstapasztalatokat és az élet sajátos alakításával a valóságnak sajátos áttekintéseit is adják. Ha a filozófia végül a szellemi élet egészéből igyek-

szik összefoglalni ama tapasztalatokat és világáttekintéseket, akkor ez lényegesen más dolog, mint az egész életnek a merő tudomány vagyis inkább természettudomány alá hajtása.

A mi felfogásunk a szellemi életről megengedi az energikus harczot az ilyen összezsugorítás ellen. Mert valamint az emberi lét egészében egy nagy problémát ismer fel, ép úgy fölébe törekszik minden egyoldalú élethalakításnak és áttekintésnek, akár a művészet, akár a vallás, akár a tudomány irányából jön is és teljes tudatossággal egy lényeg-kultúra egésze felé tör, teljes biztonságot nyújt a naturalizmus ellen is és nem kell a vallással megoldhatatlan konfliktusba kerülnie, mert a vallás jelentőségét helyesen tudja méltatni anélkül, hogy az egész életet alárendelné neki.

Ezt pedig annál inkább, mert a mi alapmeggyőződésünkben hathatósan ellene lehet dolgozni a vallás fentebb kifejtett bonyodalmainak. Mert ha az a meggyőződés, mint mindenütt, itt is azt az ösztönzést adja, hogy a merő fogalmakon és érzéseken túl teljes tevékenységű életre hatoljunk elő és ennek fejlődését előtérbe helyezzük, akkor aggodalom nélkül tehet különbséget ez élet szellemi tartalma és ennek az ember által való elsajátítása közt, egyúttal a szellemi tartalmat mint az idők fellett állót vitathatja és elsajátítását mint történeti mozgalomban levőt értheti. Ez megengedi a vallásnak nyílt és becsületes megegyezését a szellemi evolúció világtörténeti állapotával és alapos kiválasztását annak, a mi elaggott és fonnyadt lett benne, a nélkül, hogy a vallás

elveszteni önellóságát és készséges szolgálójává lennie a merő korbéli felszínnek. A meg-egyezés nélkülözhetetlen a vallás saját érdekében. Mert a hogy ma a dolgok állanak, könnyen jut a félvalóság állapotába és ha most ezt az állapotot még állami vagy társadalmi tekintélylyel kényszerítik rá az egyénekre, akkor ebből elkerülhetetlenül elkedvetlenedésnek, sőt elkeseredésnek kell kikelnie, a mely szintén a naturalizmus szövetséges társa. A leglaposabb támadások is a vallás ellen reliefet kapnak, ha a vallás olyan tanításokat vagy érzéseket akar fenntartani, a melyekben számunkra már nincs igazság és ha tarthatatlan dolgokért való küzdelemben emészti fel legjobb erejét.

A vallás tényálladékának nagyon is szükséges revíziója azonban kritikájával és sok hagyományos és kedvelt dolgoknak elejtésével, szükségszerűen a vallás csökkentését eredményezné, ha a kritikának a mérlegét nem tartaná pozitív fölépítés; épen erre szorítanak a modern élet tapasztalatai. A szellemi gyökereitől elválasztott ember mind kisebbnek tűnik fel előttünk mozgásaiban, mind fájdalmasabban érezzük belső ürességét, teljes értelmetlenségét egy merő létkulturának, mely önmagára alapítva elkerülhetetlenül merő kulturkomédiává válik; egyre hevesebb lesz a kívánság a lélek megmentésére mindaz ellen, a mi összezsugorítja és elnyomja, egyre kényszerítőbben van szükségünk szemben a mindennapi élet alacsony-ságaiba való elmerüléssel a fölemelő és meg-nemesítő hatalmakra. Ilyen megmentésre és fölemelésre azonban nincs lehetőség egy önálló

szellemi világ elismerése és megelevenülése nélkül. Már most a vallás az egyedüli életterület, a mely a szellemi életet teljesen és tisztán érvényre juttatja; ezt azonban csak akkor teheti, ha megfelelő szellemi életkört, saját szellemi atmoszférát teremt; ennek meg szüksége van egy különös életközösség alakítására, az állammal szemben is, a mely minden szellemi tartalma mellett is elkerülhetetlenül belevonatik az időleges és emberi ügyekbe és a mely a szabadság veszélyeztetése nélkül nem vállalhatja fel azt a legbensőbb feladatot. A mai egyházaknak minden hiánya és kára mellett nem szabad szem előtt tévesztenünk, hogy vallási közösség nélkül nincs erőteljes vallás és enélkül nincs számunkra önálló szellemi élet. Mennél nyilvánvalóbban állnak szem előtt az emberi lét roppant bonyodalmai, annál kevésbé elégíthet ki egy érzelmi vallás a maga bizonytalanságában.

A mit az ilyen helyzet feladatul és törekvésül létrehoz, azt belső összeszövődöttségében mutatja az összkultura. Csak a meglévő nehézségek alábecsülése tarthatja vallási helyzetünk egészségessé válását lehetségesnek az összes kultura elmélyítése nélkül, sőt mondhatjuk, szellemi reformáció nélkül. Ez azonban nem juthat szerencsés fejlődésre a vallásnak újra-élesztése és helyzetének újra való megerősítése nélkül. Így a feladatok szorosan egymásba kapcsolódnak és a munkát a közös célra különböző oldalakról kell megragadni.

E szerint az emberiség maradandó életproblémája a mi korunkban sajátságosan kihegyező-

dik s a kor e mellett nagyon is készületlennek mutatkozik. Ez a készületlenség azonban csak azt riaszthatja el a munkától, a ki belsőleg gyöngének érzi magát és a kinek nincs bizalma az emberi életen uralkodó hatalmakban. A mennyiben van erő és bizalom, épen a készületlenség válik erős ösztönzővé minden képesség megfeszítésére. A ki az emberi életet egy világot átfoglaló szellemi életben alapítja meg, annak számára egyáltalán nincsenek az élet lehetőségei kimerítve, az az őt körülvevő életnek minden bonyolultságából és mesterkéeltségéből visszamehet az eredeti forrásokhoz és belőlük egyszerűvé és lényegszerűvé igyekezhetik alakítani az életet, a mi felé a jelenkor fokozódó vágya visz. Csak ezzel válik lehetővé, hogy az expanzióknak koncentrációt és a szélességbe való kiterjedésnek mélységre való törekvést állítsunk szembe és ezzel az életet megint egyensúlyba hozzuk. A feladatok minden sokaságában megmutatkozott nekünk egy általános probléma, de egyúttal a lényeg-alkotó szellemi életben szilárd alap is jelent meg, a melyből a munkába bizvást bele lehet fogni, a hol az erők összegyűlnek és elutasítva az ellaposodást és megmerevedést egyaránt, közös harcra egyesülhetnek az élet lényegszerű egészeért. Semmi sem hoz több feszültséget és több nagyságot életünkbe, mint ez a harc, melynél semmi esetre sincs csak az egyesnek jólléte kérdésben, hanem a szellemi élet fentartása az emberiség körében. Csak ebben a kapcsolatban nyer életünk értelmet és értéket.

TARTALOM.

	<i>Lap</i>
Bevezetés	1
<i>A kor válaszai</i>	7
A régebbi életrendek. A vallásos életrend	9
Az immanens idealismus életrendje	15
Az újabb életrendek. A közös alapvetés	22
A naturalismus életrendje	24
Az ember önmagához fordulása. A szociális és individuális kultúra	35
Megfontolások és előkészítések	52
<i>Kísérlet egy felépítésre</i>	65
A szellemi élet alaptermészete. Új élet megjelenése az ember számára	67
Ember és mindenség	80
Az új élet feladata és nagysága	90
Ellenállások és leküzdések	105
Szellemi élet és emberi lét	105
A szellemi élet készületlensége és látszólagos bizonytalansága	117
A szellemi élet látszólagos tehetetlensége a mindenségben	130
Visszatekintés és összefoglalás	151
Következők az egyén életére	169
Következmények a jelen helyzetére	184

